

Latvijas Kultūras akadēmija
Kultūras teorijas un vēstures katedra

ILUSTRĀCIJAS UN TEKSTA ATTIECĪBAS LATVIEŠU ĀBECĒS

Bakalaura darbs

Autore:

Akadēmiskās studiju bakalaura programmas „Mākslas”

Kultūras teorijas un vadinību apakšprogrammas

4. kursa studente Santa Siliņa

Darba vadītājs:

Prof., Dr. philol. Raimonds Briedis

(paraksts)

Rīga

2016

SATURS

IEVADS.....	4
1. ĀBECES LATVIEŠU GRĀMATNIECĪBĀ UN IZGLĪTĪBĀ	6
2. STENDERA ĀBEČU ATTĪSTĪBA UN TĀS TRADĪCIJA.....	15
2.1. Stendera priekšteči	15
2.2. Stendera ābece.....	16
2.2.1. Stendera izmantotie paņēmieni	17
2.2.2. Teksta un ilustrācijas attiecības	20
3. 19. GADSIMTA EKLEKTIKA ĀBEČU UN LASĀMGRĀMATU JOMĀ.....	23
3.1. Stendera sekotāji	23
3.2. Vācu ilustrācijas un klišejas latviešu ābecēs.....	24
3.3 . Vietējie mākslinieki	26
4. RUSIFIKĀCIJA UN ĀBEČU TRADĪCIJA	29
5. LATVIEŠU AUTORU KOPDARBS ĀBECES TAPŠANĀ	32
5.1. Leons Paegle un mākslinieki Niklāvs Strunke un Ansis Cīrulis.....	32
5.2. Jānis Ezeriņš, Jānis Grīns un Eduards Brencēns.....	34
6. PIRMĀS NEATKARĪBAS LAIKA ĀBECES.....	35
6.1. Ābeču ilustrators Eduards Brencēns	38
6.2. Miķelis Štāls, Artūrs Drekslers „Prieclīgs sākums”.....	39
7. PADOMJU REŽĪMA ĀBECES.....	41
7.1. Zentas Lubānietes ābece.....	42
7.2. Oto Ņesterova un Jāzeps Osmaņa „Ābece”.....	44

8. BRĪVAS VALSTS ĀBEČU DAŽĀDĪBA	46
NOBEIGUMS	49
KOPSAVILKUMS	50
AVOTU UN IZMANTOTĀS LITERATŪRAS SARAKSTS	52
SUMMARY	56

IEVADS

Ābece. Katram sava, bet ikviens no mums zina, kas tā ir. Ābece ir pirmā mācību grāmata. Ar ābeci sākas skola. Ar ābeci esam izauguši – un ar ābeci izaugs arī mūsu bērni. Ābecnieki. Un tad jau lielie, gudrie, pieaugušie... mēs tomēr turpinām apgūt aizvien jaunas dzīves ābece. No ābece nevar aizaugt prom. Ar ābeci var turpināt augt. Ābece vieno paaudzes.

Ābece ir mācību grāmata lasītprasmes apgūšanai, ābece – grāmata iesācējiem, pirmmācības grāmata. Ar tādu pašu nozīmi savulaik lietotas lasāmgrāmatas – reliģiska satura vai enciklopēdiskas mācību grāmatas, „no kuras bērni ieguva zināšanas visos priekšmetos”¹ (arī burtus un lasītprasmi), tālab, par latviešu ābece vēsturi runājot, noteikti jāpiemin arī tās.

Mūsdienās augsto tehnoloģiju laikmetā vairs neviens nešaubās par attēla nozīmi informācijas iegūšanas procesā, bet ir interesanti uzzināt, kā ilustrācija ienākusi latviešu bērnu pirmajā skolas grāmatā – ābecē – un kā tā nomainīja „bezbilžu” lasītāpmācības procesu. Kā tā saspēlējās ar ilustrējamo tekstu. Kā dažādos laikos veidojusies latviešu bērnu „bilžu” pasaule.

1787. gadā izdotā Gotharda Frīdriha Stendera „Bildu ābice” ir pirmā ābece latviešu valodā ar ilustrācijām. Nepilnus 230 gadus bērņus uzrunā ne tikai mācāmā viela, teksts, bet arī – zīmējums, attēls. Pēc Stendera pie lasītāja nonākušas daudz un dažādas ābece, kopskaitā vairāk kā 200², gan variējot Stendera pieteikto tradīciju, gan izmantojot citas metodes. Tomēr lielākoties ilustrācija ir palikusi neatņemama lasītāpmācības sastāvdaļa.

Bakalaura darbā aplūkota ābeču ilustrācijas un teksta attiecība laikā no Gotharda Frīdriha Stendera jeb Vecā Stendera (1714–1796) līdz mūsdienām. Periods no 1878. gada līdz šodienai ir sadalīts 8 nodaļās, kas sīkāk ieskicē svarīgus pagriezienus ābeču vēsturē. Pirmā nodaļa ir pārskats par ābeču lomu latviešu grāmatniecībā un izglītībā. Otrā nodaļa veltīta G.F.Stenderam – laikam pirms viņa, pirmajām latviski izdotajām ābecēm, pētīts, kā bērņi apgūst lasītprasmi, sīkāk aplūkota Stendera „Bildu ābice”. Nākamās nodaļās aplūkots 19. gadsimts ar tajā valdošo eklektiku ābeču veidošanā; 20. gadsimta sākuma rusifikācija un tai pakļautās ābece; 20. gadsimta 20.gadi, kad tiek izdotas pirmās latviešu autoru – sastādītāja un ilustratora – kopīgi veidotās ābece; pirmās Latvijas neatkarības (1918-1940) radītās iespējas ābeču veidošanā un izdošanā, plašais ābeču piedāvājums; Otrā pasaules kara nestās izmaiņas, padomju režīma stingrā cenzūra un ierobežotās iespējas ābeču sastādīšanā; neatkarības atgūšana (1991) un brīvība arī skolu un mājāpmācībai domāto ābeču jomā, mūsdienu tehnoloģiskās iespējas.

Darba mērķis ir izpētīt ilustrācijas ienākšanu latviešu ābecēs, analizēt ābeču ilustrācijas un teksta attiecības, to pakārtotību vēsturiskajam laikam, kurā ābece tapusi, novērtēt latviešu mākslinieku atdevi ābeču radīšanā, ieraudzīt kopsakarības un tipisko latviešu ābecēm.

Darba tapšanas laikā varēja sekot arī lasītāpmācīšanas metožu attīstībai un izmaiņām. Latviešu bērņi sākotnēji mācīti pēc burtu atpazīšanas jeb mehāniskas burtu iegaumēšanas metodes,

¹ Osmanis, Jāzeps. *Saules akmens*. Rīga: Liesma, 1977.70. –73.lpp

² Karulis, Konstantīns. No ābece vēstures.Grāmatā: Labrence, Līvija. *Latviešu ābece*.Rīga:Zvaigzne, 1988.13.lpp.

vēlāk pievērsta uzmanība skaņu metodei, kad vispirms mācās skaņu un tad pēc tam – vārdus, kur šī skaņa rodama, pēcāk burtus, kas ar konkrēto skaņu saistās (sintētiskā metode), pēcāk autori ir pievērsušies pretējam principam – kad sāk no veseluma (vārda) un, pakāpeniski to sadalot zilbēs, nonāk pie burta (analītiskā metode).

Latviešu ābece pētītājs, joprojām vāc un kolekcionē filologs, rakstnieks un tulkotājs, vairāku ābeču³ un rakstu par ābecēm autors Juris Cibuļš (1951), kura kolekcijā ir aptuveni 8600 ābece no 217 zemēm 1060 valodās. Viņa kolekcija novērtēta ne tikai Latvijā – izstādēs muzejos, bibliotēkās, skolās utt., bet arī ārzemēs. Materiālu par savu apjomīgo kolekciju apkopojis 3 sējumu katalogā⁴. Tāpat lielu darbu veicis bērnu literatūras pētnieks, rakstnieks un mākslinieks Jāzeps Osmanis⁵, kurš sarakstījis latviešu bērnu literatūras vēsturi „Saules akmens” (1977) un kopā ar līdzautoru Oto Nesterovu radījis „Ābeci 1. klasei” (1970), no kuras padomju gados mācījušies bērni gandrīz divdesmit gadu garumā. Kurša darba izstrādē ir izmantotas zinātnieka, pedagoga un bibliotekāra, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas izveidotāja Alekseja Apīņa (1926–2004) monogrāfijas par latviešu grāmatniecību. Latviešu grāmatu grafikas vēsturi daudz pētījis mākslinieks, grafiķis, Latvijas Mākslas akadēmijas profesors Valdis Villerušs (1942), kura raksti par tēmu izmantoti bakalaura darba tapšanā.

Darbs tapis, pētot senās ābece uz vietas Latvijas Nacionālajā bibliotēkā un atsevišķas no tām – digitalizētās – tiešsaitē bibliotēkas mājaslapā. Ilustrācijas analīzē pievērsta uzmanība: kā ilustrācija saskan ar konkrēto ābece tekstu, vai attēls radīts speciāli konkrētai ābeci un tekstam, vai attēls pielāgots tekstam, no kurienes iegūta ābecē ievietotā ilustrācija. Izmantoti arī Nacionālās bibliotēkas digitalizētie periodikas materiāli.

Iepriekš nav pētīta ābeču teksta un ilustrāciju attiecība no ābeču pirmsākumiem līdz mūsdienām. J. Osmanis un citi pētnieki atzīst, ka latviešu bērnu grāmatu vēsture un grafika aizsākas ar G.F. Stendera „Bildu ābici”⁶. Izsekojot ābeču ilustrāciju vēsturei, var uzzināt par tendencēm arī bērnu grāmatu grafikā. Pētījums atklāj, ka kopš Stendera „Bildu ābices” ir bijuši vajadzīgi turpat 150 gadi, lai rastos kas līdzvērtīgs viņa darbam. Tas liek novērtēt Stendera tiešām lielo nozīmi latviešu bērnu grāmatu vēsturē.

³ 1992. gadā iznāk J. Cibuļša latgaliešu ābece „Lementars”, 2014. gadā digitālā ābece latgaliski „Skreineite”, 1996. gadā ābece latviešu valodā.

⁴ 2014. gadā iznāk 3 sējumu katalogs par kolekcijā esošām ābecēm, pieejams arī digitāli [www.abc – world.nl](http://www.abc-world.nl)

⁵ Jāzeps Osmanis (1932–2014)

⁶ Osmanis, J. *Saules akmens*, 59. lpp.

1. ĀBECES LATVIEŠU GRĀMATNIECĪBĀ UN IZGLĪTĪBĀ

Ābece nozīme sabiedrībā saglabājusies nemainīga, taču vēsturiski ābece ir mainījusies līdz laikam, vienmēr tā ir bijusi burtu un skaņu mācība, mācību grāmata, kuras uzdevums iemācīt lasīt un rakstīt (vēlāk – arī apgūt ciparus un aritmētikas pamatus). Vārds „ābece” latviešu valodā izdveidojies no vācu ABC jeb alfabēts, sākumā tās nosaukumam lietoja „ABC”⁷, bet no 18.gs. otrās puses lietots arī nosaukums „ābice”⁸. Ar nozīmi „alfabēts” vārds „ābice” lietots līdz pat 20. gadsimta sākumam. Tomēr jau 19. gadsimtā līdzās „ābicei” nostiprinās apzīmējums „ābece” (arī – „ābeceja”)⁹, kas ieguva jaunu nozīmi – lasīt mācīšanās grāmata, pirmmācības grāmata bērniem, kas 20.gs. kļuvusi par vienīgo nosaukumu.¹⁰

Katram bērnam ābece ir pirmā mācību grāmata, ar to sākas skola, tā ievada „gadiem ilgo sistemātiskās izglītības gaitu”¹¹. Mūsdienās ābece nozīmē speciāli bērnam radītu tekstu un ilustrāciju apkopojumu, taču „pirmās latviešu mācību grāmatas, kas pildīja arī ābece funkcijas”¹² bija katehismi – ticības mācības pamattekstu kopumi, kas sarakstīti jautājumu un atbilžu formā. Latviešu grāmatniecības pētnieks Aleksejs Apīnis raksta:

„Bērniem sākumā mācīja burtus no baznīcas dziesmu grāmatām. Bet ar laiku radās arī grāmatas, kas šim nolūkam bija visnotaļ piemērotas: katķisms ar praktisku pamācīšanas ievirzi „Tā svēta bērnu mācība” (1724), „Latviska baznīcas, skolas un sētas grāmata” (1703) un citas.”¹³

Līdzās katehismam – lasīt apgūšanai varēja tikt izmantota Dziesmu grāmata, retāk – Bībele.

„Ar dziesmu grāmatām vispirmām kārtam centās ietekmēt skolu jaunatni (piemēram, Vilkena 1700. gada iespaidums „tiem latviešu skolas bērniem ir citiem, kas to latviešu valodu prot”) (..)

Bībeles iespiešana ilga no 1685. līdz 1694. gadam. Darbs ar nosaukumu „Tā svēta grāmata „aptvēra 2500 lappušu lielā kvadrātformātā; izgatavoja 1500 eksemplāru, 1694. gadā karalis pavēlēja izsniegt baznīcām un skolām pa bībelei bez maksas. Tā izdalīja ap 250 eksemplāru, pārējos pārdeva.(..) Bībele tika adresēta tieši latviešiem, domāta lasīšanai mājā. (Baznīcas vadība to ieteica iegādāties arī skolām.)”¹⁴

Eiropā ābece tapušas kopš 15. gs. beigām, un pirmās Rīgā iespiestās latīņu ābece izgatavotas 16. gs. beigās. 17. gadsimtā, kad Vidzeme atrodas Zviedrijas pārvaldībā (Zviedru

⁷ *Aaabc*, Jelgava: pee J.W. Steffenhagen, 1796.

⁸ „Ābice” lieto G. F. Stenders 1787. gadā izdodot „Bildu ābici”.

⁹ „Ābice” tautā tika lietota jau pirms Vecā Stendera; „ābeceju” lietojis arī Ernests Dinsbergs (1816–1902) savā bērnu dzejas grāmatā „Puķu pušķis, ko klausīgiem bērniem, kad tie savu ābeceju pabeiguši, pasniedz E. Dinsbergs” (1873) un lasāmajā grāmatā „Bērnu draugs un vadons no ābecejas līdz skolas maizei jeb pirmā lasāmā grāmata mājās un skolā” (1878), viņš arī „Ābece, jeb vajadzīgās bērnu – paija” (1878) autors, kurā šo nosaukumu vairs nelieto.

¹⁰ Sīkāk: Karulis, Konstantīns. No ābece vēstures. Grāmatā : Labrence, Līvija. *Latviešu ābece*. Rīga: Zvaigzne, 1988.

¹¹ Turpat: 5. lpp.

¹² Turpat.

¹³ Osmanis, J. *Saules akmens*, 57.lpp.

¹⁴ Apīnis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977. 60. lpp.

Vidzeme jeb Zviedru Livonija, 1629–1721) un pašā Zviedrijā izpaudās tendence iespiest ābece dažādās nacionālās valodās, pirmā pilnīgi zviedru valodā iespiestā ābece izdota 1660. gadā, savukārt tai pēc apjoma (tikai 8 lpp.), iekārtojuma un noformējuma atbilst vecākā latviešu ābece – tā sauktā Tartu ābece (1941. gadā Tartu Universitātes bibliotēkā (Igaunijā) uzziets nesagriezts ābece eksemplārs, kura pēdējo lapu rotā krūtis izriezis gailis; ābece iespiesta, domājams, ap 1683. gadu Rīgā tā sauktajā Karaļa spiestuvē, kuru vadīja tipogrāfs Johans Georgs Vilkens).

Gaiļa attēls ir sastopams jau 1575. gadā Frankfurtē pie Oderas iespiestajā vācu ābecē un 1578. gadā Kēnigsberga iespiestajā – poļu ābecē. Iespējams, gailis zīmēts pēc baznīcas torņa parauga, tam ir kristietībā sakņota nozīme – gailis kā dienas vēstnesis ir augšāmcelšanās simbols, tas ir atgādinājums par Jēzus Kristus mācekļa – apustuļa Pētera – nodevību, kad tas, pirms gailis nodziedās, būs Kristu trīskārt aizliedzis.¹⁵ Gailis modri sargā no visa ļauna un ar savu rīta dziesmu spēj aizbiedēt nelabo. Tāpēc gailis jāpaceļ pēc iespējas augstāk, lai viņa balsi tālāk dzirdētu. Gaiļi vējraži, kas atrodas augstu virs cilvēku galvām un kurus pirmos apspīd saules stari, simbolizē Kristus gaismas uzvaru pār tumsas spēkiem un atgādina ļaudīm, ka jāpošas lūgšanai. Tālab bieži ābece tiek sauktas par „gaiļa ābecēm”¹⁶ – uz vāka attēlotā modrības, gudrības, garīgās atdzimšanas simbola – putna – vārdā.

Ar laiku katehismu reliģiskajiem tekstiem pievienoja arī ābece elementus – burtus, zilbes u.c. – un izveidojās tā sauktās katehisma (katķisma) ābece. Pirmās zināmās iespiestas Rīgā 17. gs. 80. gados. Jāmin arī „lokšņu ābece” – tajās apgūstamā mācību viela iespiesta uz atsevišķām loksnēm, kas tika piestiprinātas pie katram skolēnam izdalīta koka dēlīša vai klasē pie sienas (vēl 18. gs. un kā ābece pielikums – pat 19. gadsimta sākumā)¹⁷.

No pedagoģiskā viedokļa pirmās latviešu ābece bija tādas pašas kā tolaik Rietumeiropā – burtošanas ābece, kad apmācību sāka ar burta nosaukuma iegaumēšanu, bez rakstības pamatiem, burtu mācībai sekoja lasāmgabali no katehisma, cik nu varēja ietilpināt parasti 16 lappušu biežajās grāmatīņās.¹⁸

17. gs. nogalē vērojams īslaicīgs latviešu skolu uzplaukums gan Rīgā¹⁹, gan Vidzemē, palielinājās lasītāju skaits latviešu vidū, desmit gadu laikā – sākot ar 17. gs. 80. gadu otro pusi – skolās lasītprasmi apguva pāris tūkstošu latviešu zemnieku bērnu. Arī grāmatu (piem., katehisms „Svēta bērno mācība”, ābece) tirāžas – krietni virs tūkstoša – liecina, ka bija vajadzība pēc mācību grāmatām un tām bija noiets.

Zviedru Vidzeme tika pakļauta Krievijai 1721. gadā²⁰, tomēr savulaik zviedru karaļa ieceltais Vidzemes superintendents²¹ 1736. gadā pēc Vidzemes skolu vizitācijas saņēma arī šādus draudžu aprakstus:

¹⁵ Mateja evaņģēlijs 26: 33 – 34

¹⁶ *Gaiļa Ahbeze jeb pirmā lasischanas mahziba*. Ventspils: Antmanis, 1896.

¹⁷ Sīkāk : Siško, Silvija. Grāmatniecības attīstība. Grāmatā: *Latviešu grāmatu grafika*, sast. Villerušs, Valdis, Rīga: Liesma, 1988. 12. lpp.

¹⁸ Apīnis, A. *Latviešu grāmatniecība...*, 62. lpp.

¹⁹ „Rīgas latviešiem jau 16. gadsimtā ir savas elementārskolas, arodu apvienības, savi altāri baznīcās. Sava cieņa un pašcieņa.” – Zanders, Ojārs. *Gadsimtu silueti Rīgas bruģakmeņos*. Rīga: Jumava, 2002. 63. lpp.

²⁰ Pēc atkārtotas Polijas dalīšanas Krievija anektēja arī Latgali (1772) un Kurzemes un Zemgales hercogisti (1795).

„Ērgemes draudzē, Kārklumuižā ierīkota privāta skola, kuru apmeklēja Kārklū un Turnavas muižu novadu bērni.(..) Bērnu mācīšana notiekot draudzes mācītāja uzraudzībā. Skolēnu pulkā bija 75 zēni un 26 meitenes. Skolas uzturētāja bērnus apgādāja ar grāmatām (jauno derību, ābecēm) un citiem mācību piederumiem. Grāmatas dotas arī tiem bērniem, kas nav skolu apmeklējuši, bet mācījušies mājā.”²²

Eiropā grāmatu ilustrācijas parādījās gandrīz reizē ar Johana Gūtenberga izgudrojumu²³ – 15. gadsimtā, ābece tika ilustrētas jau 16. gadsimtā, taču Latvijā ilustrācija ienākusi pāris gadsimtus vēlāk. Attēli tautai domātajās grāmatās tika uzskatīti par nozīmīgu līdzekli lasīšanas un teksta iegaumēšanas atvieglošanai (jo sākotnēji Latvijā grāmatas bija reliģisko ceremoniju sastāvdaļa – bībeles, dziesmu grāmatas, katehismi utt.), attēlu informatīvā, pasauli atklājošā, redzesloku paplašinošā loma bija īpaši svarīga gadījumos, kad grāmata kalpoja par latviešu bērnu pirmo bilžu grāmatu, ilustrācija sekmēja vispārēju interesi par grāmatām.²⁴

17. –18. gadsimta latviešu grāmatās dominēja kokgriezumu tehnikā darinātas ilustrācijas, tika iepirktas gatavas klišejas (iespiedformas ilustrāciju iespiešanai), galvenokārt no Vācijas, grāmatas tika iespiestas ar tekstu, kas varbūt arī domāts latviešu auditorijai, tomēr bildēs zemnieks varēja arī sevi neatpazīt – tur dominēja sveša vide un personāži. Bez ilustrācijām grāmatu struktūras sastāvdaļa bija tādi tipogrāfiskie elementi kā vinjetes, apmales, grezni iniciāļi. Tomēr tieši tālab, ka gatavās klišejas jau bija lietotas pirms tam, ilustrāciju kvalitāte bieži vien nebija augsta:

„Raugoties no mūsdienu viedokļa, 17. gadsimta latviešu grāmatās izmantoto ilustrāciju skaitliski nav daudz – tie ir trīs attēlu komplekti (pirmajā ietilpst 70, otrajā – 21, trešajā – 24 attēli), kā arī vairākas savrupas ilustrācijas. Tas bija minimums, kas tipogrāfijām nodrošināja sekmīgu darbību ilgstošā laika periodā. Tolaik grāmatu noformēšanas mākslai ne vienmēr bija noteicošā nozīme un katram izdevumam jaunus attēlus negatavoja. Vairākkārt tika lietots un ikvienam atsevišķam gadījumam pielāgots tipogrāfiju rīcībā esošais materiāls. Visvairāk tiražētie izdevumi parasti bija reliģiska satura grāmatas, kuru ilustrēšanai izmantoja attiecīgajam tekstam pieskaņotas ainas no Vecās un Jaunās derības”²⁵.

18. gadsimtā Eiropā izveidojās īpašs ābeču tips – ar ilustrāciju katram burtam (attēlā redzams dzīvnieks vai priekšmets, kas sākas ar attiecīgo burtu). Tieši šāda ir pirmā ilustrētā latviešu auditorijai domātā ābece – 1787. gadā izdotā Gotharda Frīdriha Stendera „Bildu ābece”, īsts apvērsums latviešu literatūrā un grāmatniecībā. Īsi pirms tās, 1782. gadā, Stenders izdod „Jaunu ABC un lasīšanas mācību”, lai gan tajā ir tikai viena ilustrācija – titullapā, tomēr jau šajā grāmatā Stenders parāda, ka attēla izglītojošam spēkam viņš piešķir lielu nozīmi:

²¹ Vidzemes superintendenti bija Zviedru Vidzemes un Zviedru guberņas luterāņu baznīcas augstākās varas nesēji.

²² Vičs, Andrejs. *Iz latviešu skolu vēstures. Vidzeme no 1700. – 1800. gadam*. Rīga: Derīgu grāmatu nodaļa, 1923. 68. lpp.

²³ Johans Gūtenbergs (ap 1398 – apm. 1468), grāmatiespiešanas izgudrotājs Eiropā.

²⁴ Sīkāk : Siško, Silvija. Grāmatniecības attīstība. *Latviešu grāmatu grafika*, 15. – 17. lpp.

²⁵ Grosmane, Elita. Ilustrāciju mākslinieciskā izcelsme. Grāmatā : *Latviešu grāmatu grafika. 17. gadsimts. Ilustrācijas un vinjetes*. Sast. Villerušs, Valdis. Rīga: Liesma, 1988. 32. lpp.

kokgriezumā²⁶ attēloti svaru kausi, kuros grāmata ar uzrakstu „Dieva vārds” ceļ vienu kausu pret sauli, bet pie zemes velk otrs kausis ar „brandavīna” pudeli. Ar savām ābecēm Stenders ienes jaunas savam – apgaismības laikmetam – raksturīgas pedagoģiskās vēsmas, kas nostiprinās latviešu ābeču vēlākajos standartos.

Pirmkārt, Stenders lika pamatus jaunai lasīt mācīšanās metodei – no tā sauktās boksterēšanas²⁷ metodes (kad bērnam vispirms jāizsauc katra burta nosaukums un tad jāsalasa kopā zilbe vai vārds²⁸) uz racionālāko skaņu metodi (šņāceņu burtkopas, piemēram, sch (š), tsch (č) izsaukt kā vienu skaņu, ne pa atsevišķiem burtiem, nenosaukt burtu h, jo tas apzīmē iepriekšējā patskaņa garumu), „boksterēšanai” domātās zilbes tuvinot reālai – latviešu – valodai. Otrkārt, katehisma tekstus aizstāj ar laicīgai dzīvei pietuvinātiem aprakstiem, mēģinot saprotamos piemēros skaidrot ētiskas un reliģiskas alegorijas. Treškārt, ievieš attēlus katram burtam, tuvinot ārējo pasauli bērnam, kad „latviešu bērniem pirmo reizi dota iespēja attēlos redzēt pašiem sevi gluži ikdienišķās situācijās”²⁹.

Drīz pēc Stendera ābeci izdod viņa laikabiedrs, literāts un grāmatnieks, Kristofs Harders (1747–1818) – tā ir bez ilustrācijām, laicīgos tekstus aizstājot atkal ar katehisma lasāmgabaliem, tomēr Harders pamatīgāk izstrādājis zilbju un vārdu vingrinājumus, ievietojis arī rakstītos burtus, mācot rakstīšanu, un pirmo reizi ābecē iekļāvis reizrēķina tabulu, būdams pirmais Latvijā, kas zemniekiem māca aritmētiku ar grāmatas palīdzību.³⁰

1817.–1819. gadā norit zemnieku brīvīšana un sākas klaušu laiki, reformas skāra arī bērnus – tika noteikts, ka bērniem ierīkojamas skolas, muižnieki neuzskatīja par vajadzīgu zemnieku bērnus nodrošināt ar izglītības iestādēm, tālab pēc iepriekš piedzīvotā skolu uzplaukuma notika pretējais – tās pat sāka izzust.³¹ Tomēr apmācība bija obligāta un par situāciju skolās 19. gadsimta sākumā var lasīt draudžu macītāju ziņojumos (atbildes uz 1803. gadā izsūtīto baznīcas konsistorija³² cirkulāru, kurā aicināti izteikt savas domas par skolu uzlabošanu)³³: „(..) trūkstot grāmatu: dziesmu grāmatas, ābece, lasāmās grāmatas,” atzinis Liezēres mācītājs Tiebe, savukārt Ērgļu draudzes mācītājs Ķibers „(..) atzīst visu ļaunuma sakni labu skolotāju un grāmatu trūkumā”.³⁴

19. gadsimta otrā puse palēnām sāk iezīmēties izmaiņas zemnieku dzīvē, viņi kļūst tiesiskāki, ir iespēja saimniekot, iepirkt mājas, cīnīties par tiesībām tirgū un kultūras dzīvē.

²⁶ Kokgriezums – viens no augstspieduma tehnikas veidiem, kad klišejām zīmējumu iegriež garenšķiedras koka plātnē ar kaltiem un nažiem, zīmējums sanāk stūraināks nekā, piem, kokgrebuma tehnikā darināti smalkāki, detaļās elegantāki attēli – tos iegrebj stāvšķiedras koka plātnē.

²⁷ Bokstābs – burts, boksterēt – burtot.

²⁸ „(..) nepaskaidrojot, ka, piemēram, burts ar nosaukumu „enne” nozīmē tikai skaņu „n”.” – Apīnis, Aleksejs. Vai ābece vien? Grāmatā: Stenders, Vecais. *Bildu ābece*. Rīga: Liesma, 1977.30. lpp.

²⁹ Rakstā: Apīnis, Aleksejs, Valdis Villerušs. Vai ābece vien? – Laikmeta dokuments. *Gotharda Frīdriha Stendera ābece. Faksimili Transkripcijas Apceres*. Sast. Valdis Villerušs. Rīga: Neputns, 2014. 76. lpp.

³⁰ Pēc: Šķietami vientulīgā darbības lokā. Kristofs Harders Latvijas Kultūras vēsturē. Grām.: Apīnis, Aleksejs. *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās*. Rīga: a/s Preses nams, 2000.75.–105. lpp.

³¹ Pēc: Osmanis, J. *Saules akmens*, 64. lpp.

³² Konsistorija – administratīva luterāņu baznīcas institūcija.

³³ Vičs, Andrejs. *Latviešu skolu vēsture*. Trešā grāmata: *Vidzeme no 1800.–1885. gadam*. Rīga: Derīgu grāmatu nodaļa, 1928. 12.–13. lpp.

³⁴ Turpat: 14. – 15.lpp.

Veidojās turīgo zemnieku slānis. Grāmatniecībā ienāk latvieši: Kārlis Stālbergs³⁵, Indriķis Alunāns³⁶ u.c. 40. gados latvieši kā autori, tulkotāji un iespaiddarbu iniciatori sāka iesaistīties iespiesto grāmatu radīšanas procesā. Galvenā izdevēju interese – mācību un praktiska satura grāmatas un daiļliteratūra. Tas bija pretstats vācu mācītāju – līdz šim gandrīz vienīgo latviešu grāmatu satura noteicēju – gādātajai baznīcas literatūrai un reliģiskajiem stāstiem. Latviešu darbības būtiska iezīme bija centieni savas grāmatas papildināt ar ilustrācijām. Taču ilustrēšanas iespējas bija stipri ierobežotas. Vietējais grāmatu tirgus bija tik mazs, ka izdevējiem nebija izdevīgi pasūtīt oriģinālizustrācijas. Viņi iztika ar aizguvumiem – importētu grafīku vai pārfrāzējumiem.³⁷

Arī ābece kļuva latviskāka – to autori jau ir latvieši. 19. gadsimta 40. gados valodā iesakņojas apzīmējumi „lasīšanas grāmata” un „lasāmgrāmata” – „enciklopēdiska bērnu mācību grāmata un reizē arī plašākais īpaši bērniem izdots lasāmvielas krājums”³⁸, kas bieži vien turpināja veikt arī ābece funkcijas (burtu mācība, lasītapguves pamati utt.). 1844. gadā Andrejs Spāģis³⁹ izdeva lasāmgrāmatu „Bērnu prieks jeb maza, maza grāmatiņa, caur ko bērni viegli, ātri un skaidri var iemācīties lasīt”, kurā aizstāja boksterēšanu ar skaņu metodi, iekļāva grāmatiņā reālistiskus sacerējumus, Kārlis Kristians Ulmanis⁴⁰ laida klajā savu ābeci, vācu tautības latviešu literāts un mācītājs Pauls Emils Šacs⁴¹ izdeva „Pirmo lasīšanas grāmatu”, tajā iekļaujot burtu un skaņu mācību (kā burti salasāmi zilbēs, kā – vārdi), dažādas lūgšanas (rīta, vakara, pirmsēšanas, pēcēšanas u.c.), sakāmvārdus, pasakas, kā arī divsimt Bībeles teicienus.

Tomēr 19. gs. pirmās puses ābeču izdevumi ir noformējumā skopī, ilustrētas, visbiežāk ar vinjetēm un citiem rotājumelementiem, ir tikai titullapas. Vairākums grāmatu ilustrāciju joprojām bija kokgriezuma tehnikā, tomēr parādījās arī vara grebumi un kodinājumi⁴². Aleksejs Apīnis pieļauj domu, ka F.E.Šolla „Jaunā boksterēšanas un lasīšanas grāmatā” (1813) ievietotā zemnieku istabas aina „Lūk še, kā lieli strādā un mazi mācās” varētu būt nezināma latviešu mākslinieka darbs.⁴³ Tehniski ilustrācijas izstrādātas nevienādi – ir gan neprasmīgi, gan profesionāli izstrādāti darbi, tomēr visi ir amatnieku vai amatieru, bet ne mākslinieku darinājumi.⁴⁴

³⁵ Kārlis Stālbergs (arī Štālbergs, Stālberģis:1837–1895), pirmais latvietis spiestuves īpašnieks.

³⁶ Indriķis Alunāns (1835–1904), pirmais profesionālais latviešu grāmatizdevējs.

³⁷ www.makslasvesture.lv

³⁸ Osmanis, J. *Saules akmens*, 70. lpp.

³⁹ A. Spāģis (1820–1871), skolotājs un publicists.

⁴⁰ K.K.Ulmanis (1793–1871), luterāņu mācītājs, rakstnieks, pedagoģiskās literatūras izdevējs.

⁴¹ P.E.Šacs (1807–1862), mācītājs.

⁴² Dobspieduma tehnikas veidi. Tiek izmantotas tērauda, vara, cinka vai jebkura cita cieta metāla plātnes.

Iedobumu plātnēs izveido, iekodinot ar skābi – tie ir asējumi, savukārt mehāniski iegrebjot attēlu – grebumi.

Krāsa tiek iepildīta iedobumā un plātnes virsma tīri noslaučīta. Prese papīru piespiež plātnei, un tas saskaras ar krāsu, no kā rodas uz plātnes iestrādātā zīmējuma spoguļattēls.

⁴³ „Šīs ilustrācijas autora tikko apgūtās tehnikas un materiāla pretestība, viņa sirsnīgā mīlestība pret detaļām vedina domāt, ka gravētājs bijis autodidakts, varbūt pat latvietis.” – Apīnis, *A.Latviešu grāmatniecība...*, 117.lpp.

⁴⁴ Apīnis, A. *Latviešu grāmatniecība...*, 117.lpp.

19. gadsimta otrā puse, kad grāmatizdošanā jau darbojas latvieši, kad ir atcelta dzimtbūšana un valda vispārējs pacēlums – tautas pirmā atmoda, veidojas jaunlatviešu kustība, kas aktīvi darbojas no 50. līdz 80. gadiem, iezīmēja atmodu arī mācību literatūras sfērā – mācību grāmatu izdošana kļuva par vienu no svarīgākajām grāmatniecības nozarēm. Tomēr, lai arī grāmatizdevniecības nozarē ienāk pirmie profesionālie latviešu mākslinieki, piemēram, kokgrebēji Kārlis Kronvalds (1836–1883), Mārtiņš Bušs (1855–1930), tieši mācību grāmatu apdare vēl paliek atturīgi amatnieciskā līmenī.⁴⁵

Ābece tiek noformētas ar (galvenokārt) Vācijā iepirkām iespiedformām vai ilustrāciju novilkumiem⁴⁶, 1870. gadu otrajā pusē arvien biežāk tirgū nonāca bilžu grāmatas ar krāsaini litografētām⁴⁷, importētām ilustrācijām. Šajā jomā ražīgākā bija Stefenhāģu firma.⁴⁸ Tajā 1871. gadā (otrā druka) izdota „Bilžu ABC par prieku maziem bērniņiem”, kas stilistiski atgādina Stendera „Bildu ābici” – atsevišķi izklāstīta burtu (mazie bokstābi, lielie bokstābi) un skaņu mācība (zilbju lasīšana ar konkrēto burtu), un pēcāk seko 24 krāsaini zīmējumi, katram burtam savs. Taču ja Stendera ilustrāciju tēmu viņš pats izdomājis un kokgriezējam pasūtījis, par pamatu ņemot, ka auditorija ir latvieši, un ilustrācijās var redzēt arī zemnieku dzīves ainiņas, tad šajā ābecītē visi zīmējumi ilustrē vāciski (rietumeiropiski) muižkundzisku dzīves uztveri. Stenderam zem katra zīmējuma ir divrinde, šeit – lapā divi zīmējumi, zem katra viena rindiņa, bet kopā tās veido atskaņotu pantiņu (piem., „Uz sudmalām iet melderis, Ar šķērēm strādā skroderis”).

19. gadsimta otrā puse iezīmē Baltijas pārkrievošanu jeb rusifikāciju – Baltijas zemju iedzīvotāju pārtautošanas mēģinājumu Krievijas impērijā, ar likumu piespiežot tos lietvedībā un izglītībā lietot krievu valodu. No 1885. līdz 1890. gadam krievu valodu kā obligātu ieviesa visās Baltijas gubernu skolās un augstskolās. Šo procesu pa lielam pārtrauca Pirmā pasaules kara sākums.

Krievijas vara cenzē un izlemj, ļaut vai neļaut drukāt grāmatas. Krievijas impērijas laika grāmatās, lai gan tās iespiestas latviski, iekšlapā ir krieviski nodrukāts atzinums, ka cenzūra atļāvusi tās iespiest.⁴⁹

⁴⁵ „19. gs. vidū iznāca latviešu bērniem domātas mācību grāmatas, visvairāk ābece. Atšķirībā, piemēram, no Anglijā un Vācijā šajā laikā izdotajām latviešu valodā klajā laistās ābece apdares ziņā ir atturīgākas, tās nebagātina ar darbību vai parādībām tik papildītas ilustrācijas. Romantisma iezīmes vērojamas tikai pārsvarā dekoratīvajos burtu zīmējumos uz šo grāmatu vāka, titullapās un lapās.” – Kuple, Zaiga. *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā*. Sast. Grosmane, Elita. Rīga: AGB, 1998. 112. lpp.

⁴⁶ *Bilžu ābece*. Rīgā: Pūcišā apgādībā, 1894. – 10 lpp ābecītē, kas iespiesta uz zemākas kvalitātes papīra, ir ievietotas uz augstākas kvalitātes balināta papīra labā kvalitātē drukātas 5 krāsainas ilustrācijas, visās galvenie varoņi ir bērni, taču tie nav latviešu bērniņi. Vāciski veidoti (tikpat labi – angļiski) apģērbi, vides iekārtojums, bērni, acīmredzams, ir pārtikušu ģimeņu atvases.

⁴⁷ Litogrāfija – ir grafikas tehnika, kas pamatojas uz eļļas un ūdens nesavienojamības principa, kad zīmējumu izstrādā uz kaļķakmens plātnes. To fiksē, viegli iekodinot ar atšķaidītu skābi un specifiski apstrādājot. Akmeni pēc tam samitrina ar ūdeni, ko neiezīmētie laukumi aiztur. Uzklāj eļļainu krāsu, kas pieķeras tikai zīmējumam, kamēr mitrie laukumi to atgrūž. Novilkums, tāpat kā citās grafikas tehnikās, tiek iegūts spoguļattēlā.

⁴⁸ Johans Frīdrihs Stefenhāģens (1774–1812). –Kurzemes hercogistes grāmatiespiedējs, kurš iespieda grāmatas arī latviešu valodā, nodibināja firmu Steffenhagen und Sohn, kas pastāvēja līdz 1919. gadam.

⁴⁹ Piem., pedagoga Antona Laimiņa sastādītajā *Ābecē*. Rīgā: Pūcišu Ģederta apgādībā, 1890. gadā, ir krievu valodā iespiests: „Cenzūra atļāvusi. Rīgā, 1890. gada 18. oktobrī”

Par krievisko ievirzi norāda arī ābeču nosaukumi: „Krievu abece priekš latviem ar dažiem gramatiskiem likumiem” (Rīga, 1885), Klāva Ukstiņa „Krievu ābece priekš skolām” (Liepāja, 1876), „Krievu ābece un lasīšanas grāmata priekš latviešiem” (Jelgava, 1865) un citas.

Ābeču noformējumā bieži vērojama eklektiska pieeja – dažādu mākslinieku attēli izmantoti teksta ilustrēšanai, bez īpašas norādes, kas ir autors, ja vienīgi jau laikus autors pie zīmējuma (parasti – labajā apakšējā stūrī) parakstījies vai norādījis savus iniciāļus. Īpaši izceļas Jāņa Dāvja (1867–1959) sastādītā ābece un pirmā lasāmā grāmata pēc ābece „Skolas draugs”⁵⁰, kas piedzīvojusi vismaz 12 izdevumus pāris desmitu gadu intervālā kopš gadsimta sākuma. Ilustrāciju autori ir gan krievu, gan latviešu mākslinieki – spriežot pēc iniciāļiem, tas ir gan Janis Rozentāls (1866–1916), gan kāds A.Stende, gan S.Ivanovs, P.Visņevskis, A.Lipšics u.c. Grāmata nav ieturēta vienotā stilā, bildes pie tekstiem un atsevišķiem burtiem, vārdiem ir ilustratīvas, tekstu paskaidrojošas, noskaņa ir krieviska – bērnu apģērbs, vide, skolas ainiņas (zīmējumi, kas parakstīti krievu burtiem un krievu uzvārdiem) rada mazliet čehovisku vidi, atsauc uz krievu lauku muižniecību. Grāmatu noslēdz Krievijas impērijas himna „Dievs, sargi ķeizaru!” (1833–1917) un ķeizara Nikolaja II⁵¹ attēls (citos šīs grāmatas izdevumos – papildināts ar ķeizarienes Aleksandras Feodorovnas⁵² attēlu).

Vēl jāmin rakstības veids – pirmās latviešu ābece līdz pat 20. gadsimta sākumam (ne visas) ir iespiestas gotiskajā rakstībā jeb fraktūrā. Jaunlatvieši aizsāka lēnu, bet progresējošu rakstības maiņu uz antīkvu jeb latīņu burtiem.⁵³ Jaunā ortogrāfija bija dārgs pasākums, jo izdevniecības jau bija nokomplektētas ar gotu iespiedburtu matricām, jaunos nebūt necentās ieviest, tas saistījās ar krietniem izdevumiem. 1919. gadā tiek oficiāli aptiprināta jaunā ortogrāfija (taču atsevišķi iespieddarbi vēl līdz pat 20. gs. 40. gadiem tiek drukāti fraktūrā). Tomēr lielākoties grāmatas tiek iespiestas antīkvā jau kopš 20. gs. sākuma.

20. gadsimta 20. gadi nes jaunas pārmaiņas – ir pārdzīvots Pirmais pasaules karš, Latvija ir kļuvusi neatkarīga valsts un arī ābeču jomā vērojamas ļoti būtiskas izmaiņas – 1922. gadā iznāk Leona Paegles (1890–1926) sastādītā un Niklāva Strunkes (1894–1966) ilustrētā ābece „Vālodzes šūpulis”, kuras priekšvārdā Leons Paegle raksta: „Gleznotājam, dzejniekam un pedagogam jāveic liels kopīgs darbs, lai sastādītu tamlīdzīgu ābeci”.

Pirmoreiz pēc Vecā Stendera tiek vērota absolūta teksta un ilustrācijas saskaņa, vienots mākslinieciskais noformējums, un atšķirībā no Stendera, kura divrindes bija pamācošā tonī, šeit vērojama pietāte pret bērnu – ir svarīgs bērna redzējums, nekas netiek uzspiests, tiek dots aprakstošs vērojums un ar uzvedinošiem jautājumiem tiek skaidrotas skolnieka domas –

⁵⁰ „Skolas draugs” pirmizdevuma gadu kursa darba autore nav atradusi, III labotais izdevums iznācis 1902. gadā.

⁵¹ Nikolajs II Aleksandrovičs Romanovs (1868–1918).

⁵² Ābecē ir Teodorovna :Aleksandra Feodorovna Romanova (1872–1918), ķeizara Nikolaja II sieva.

⁵³ Antīkva: tiek lietotas grafēmas – š, ž, č „čupu burtu” (*sch, zch, tsch,*) vietā; ieviesti burtu apzīmējumi – z, v; – ee vietā lietots – ie; tiek atmests – h kā garuma zīme un tā vietā lietota guloša svītriņa virs burta; lokatīvā paredzēts atstāt līdzšinējo jumtiņu.

piemēram, pie burta „i”: „Kāds putns šē uzzīmēts? Vai tu esi redzējis irbi? Ko tu vari par irbi pastāstīt?”⁵⁴

Šai grāmatai jau seko nākamās, piemēram, Jāņa Ezeriņa (1891–1924) un Jāņa Grīna (1890–1966) sastādītā un Eduarda Brencēna (1885–1929) ilustrētā ābece un lasāmā grāmata pirmskolai „Valodiņa” (1924), kurā vērojams iepriekš aizsāktais – mākslinieka ilustrācijas ir speciāli zīmētas, ne pielasītas pēc nepieciešamības, ir skaidri zināms adresāts – mazs latviešu bērns un tālab arī ilustrācijas vēltītas viņa pasaules uztverei, attēlojot zināmo, apkārtņē pieejamo, pazīstamo.

Seko Latvijas pirmās neatkarības (1919–1940) valstiskais uzplaukums – tiek pārvarētas ekonomiskās pēckara grūtības, veidojas aizvien jaunas izdevniecības un grāmatu apgādi, daudz pūļu tiek pielikts, radot jaunas mācību grāmatas. 20 neatkarības gados tiek izdotas daudz un dažādas ābece – Izglītības Ministrijas akceptētas mācību grāmatas (piemēram, divdesmitajos gados tās ir Indriķa Rītiņa ābece „Avotiņš” (1925. gadā – tā ceturtais iespiedums) un Kārļa Dēķena „Jaunā ābece”, savukārt trīsdesmito gadu vidū ābecēm ir citi autori – kā Herberts Dorbe ar „Gaismiņa: ābece un pirmā lasāma grāmata mājai un skolai” (1930), Fricis Jansons ar „Soli pa solim. Ābece un pirmā lasāmā grāmata” (5. izdevums – 1938)), savukārt māj mācībai izmanto Miķeļa Štāla un Artūra Drekslera „Priecīgs sākums. Ābece un pirmā lasāmā grāmata” (1927), Jāņa Dreslera „Jautro ābeci” (1936) u.c. Grāmatas vēltītas mazam bērnam – ne vairs mazam pieaugušajam (Stendera un sekotāju attieksme), bet bērniņu kā īpašu laiku savā dzīvē izdzīvojošam cilvēkam. Tās ir mīļas, jautras, dzīvespriecīgas, izziņu un domāšanu veicinošas.

Otrais pasaules karš maina situāciju. 1940. gada Latviju okupē Padomju Savienība, grāmatas nonāk aizliegto sarakstā, situāciju nosaka cenzūra un visus grāmatniecības procesus pakļauj Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldei (VAPP). Tiek iecerēts izdot ābeci, kurai 1941. gada aprīlī labo manuskriptu⁵⁵, taču kuru tā arī nenodrukā, jo okupētā valsts vēlreiz tiek okupēta, tagad tā tiek iekļauta nacistiskās Vācijas sastāvā. „Vācu laikos” atkārtoti (1942, 1943) tiek iespiesta Friča Jansona „Ābece un pirmā lasāmgrāmata mājas bērniem” (1942) ar Jāņa Kīna ilustrācijām. Melnbalta, padrūma, vēsa, vientulīgiem un stīviem zīmējumiem ilustrēta grāmata, kurā karš ienāk arī mācāmā vielā, piemēram, bērniem salasīt jamācās vārdi kā „rēta”, „ēna”, „mieti” utt.

Padomju gadi atnes dažus jaunus vārdus un ļoti bieži atkārtotus vienas un tās pašas ābece iespiedumus. Laikaposmā no 50. gadiem līdz 70. gadiem ābeču autore un līdzautore ir Zenta Lubāniete (1907–1978), savukārt 1970. gadā tiek izdota Oto Ņesterova un Jāzepa Osmaņa sastādītā „Ābece 1.klasei”, kuru, atkārtoti drukājot⁵⁶, izdod vēl astoņdesmito gadu vidū, bet no kuras mācās vēl ilgāk. Ja 50. gadu sākumposma ābecēs zīmējumi ataino optimistisku, priecīgu, idillisku ģimeni un sabiedrību, kurā viss tiek saprasts tieši – praktiski nav antropomorfizētu dzīvnieku attēlojumu, nav pasaku tēlu, tad jau 60. gadu beigās ābecēs mākslinieki ļauj radošumam, tikai noteiktus zīmējumus veltot ideoloģijai (parasti attēloti

⁵⁴ Paegle, Leons, Niklāvs Strunke. *Vālodzes šūpulis*. Rīga: Daile un Darbs, 1922.7. lpp.

⁵⁵ Rakstā : Jaunas mācību grāmatas. *Padomju Latvija*. 1941. Nr.101. (26.04.1941) 3. lpp.

⁵⁶ 1984. gadā tiek izdots jau 9. izdevums.

Oktoobra svētki, Pirmā Maija demonstrācijas, spēļu lidmašīnas un tankus rotā sarkanas zvaigznes u.c.).

Zinātniece un pedagoģisko grāmatu autore Antonija Karule (1921–2001) darbu pie ābecēm sāk jau 80. gadu sākumā, taču tās ir domātas bērnudārzniekiem – „Ābecīte: pirmskolas vecuma bērniem” (1982) un „Valodiņa: lasāmā grāmata pirmsskolas vecuma bērniem” (1982). Taču sadarbībā ar mākslinieci Dzintru Aulmani top Trešās atmodas un pārmaiņu laiku ābece. Ābece ar gaili uz vāka spilgti ataino valstī valdošo noskaņojumu – ilgas pēc nacionālā, tautiskā, savas zemes un pašnoteikšanās. Lasāmajos tekstos daudz pasaku, mīklu, tautas dziesmu, ilustrācijās to tēli – antropomorfizēti dzīvnieki, dabas norises u.c. Attēlotie cilvēki vienlīdz bieži tērpti aktuālās, tā brīža valdošās modes drēbēs, un tikpat bieži – tautas tērpos vai tērpos ar tautisko simboliku. Tautiskums kā motīvs vēl gadiem caurvij grāmatniecības procesus – 1991. gadā tiek atgūta valstiskā neatkarība, tiek veidoti jauni apgādi, daudzu grāmatu noformējumam tiek izmantotas tautas zīmes, tautu tērpu grafiskie elementi utt. Tiek drukāti faksimilizdevumi – pārspiestas tiek gan okupācijas laikā aizliegtās grāmatas, gan līdz šim nezināmi trimdas autoru darbi. Apgādi „Zvaigzne ABC”, „Lielvārds”, „RaKa”, „Pētergailis” u.c. iespēj mācību grāmatas, Izglītības un zinātnes ministrija ir apstiprinājusi mācību programmu, kas skolniekiem jāapgūst, bet nav noteikts, no kādām grāmatām, to nosaka skolotājs. Ābeču ziņā vērojama liela dažādība, gan skolniekiem paredzētajās, gan māj mācībai un brīvā laika kavēšanai domātajās katrs var atrast savai gaumei un bērna spējām atbilstošus lasām- un mācāmlīdzekļus.

Bet bez ābece nav izaudzis neviens skolas bērns, katrai paaudzei ir citi kritēriji, ko nosaka gan politiskā iekārta, gan ekonomiskie un kultūras faktori, tomēr visi ābeču sastādītāji vienmēr vadījušies pēc kritērijiem – kā vieglāk, saprotamāk, pieņemamāk paskaidrot burtu un lasīšanas pamatus mazam bērnam. Un ilustrācija kļuvusi aizvien neaizstājamāka un nepieciešamāka kā pedagoģisks paņēmiens šo pamatu skaidrošanā.

2.STENDERA ĀBEČU ATTĪSTĪBA UN TĀS TRADĪCIJA

2.1. Stendera priekšteči

Taustāma liecība par pirmo latviešu ābeci ir no, domājams, 1683. gada, kad tiek lēsts Tartu ābece izdošanas gads.⁵⁷ Ābece vienā lapā ir uzdrukāts gailis. Lai arī 17. gadsimta 70. gados Vidzemē ierīkoja draudzesskolas, lai arī Latvijā vērojama čehu pedagoga un rakstnieka Jana Amosa Komenska (1592–1670), mūsdienu pedagoģijas pamatlicēja, pedagoģisko ideju izplatīšanās⁵⁸, kurš uzsvēra cilvēka kā dabas daļas nozīmību un mācību apguves procesā ieteica izmantot bērnu dabisko tiecību izziņāt un atdarināt⁵⁹ un bieži mācībām paredzētās grāmatas (ābece, katehismi, dziesmu grāmatas u.c.) tika izsniegtas no valsts kases⁶⁰, ābeču un citu grāmatu galvenais uzdevums bija iemācīt lasīt un lasītpratējam kļūt par pilnvērtīgu dievkalpojumu dalībnieku un kristīgās mācības piekritēju, bet par grāmatu, īpaši ābeču, ilustrēšanu, kad bildes ir ciešā saistībā ar lasāmo materiālu, palīdz uztvert tekstu, paskaidro to, vēl pārāgri runāt. Ilustrācijas, galvenokārt, tiek izmantotas, lai pievērstu uzmanību grāmatai kā tādai.

17. gadsimta ilustrēto grāmatu – pārsvarā katehismu, Bībeles tekstu, sprediķu grāmatu, perikopju – grafikas pamatiezīme:vienu un to pašu iepirkto klišeju ilglaicīga lietošana. Ilustrāciju ievietošanu latviešiem domātajos izdevumos bieži noteica jau izveidojies pieradums, nevis estētiska prasība.⁶¹ Lai gan grāmatas iespieda ne tikai Rīgā, bet arī Kurzemē jau kopš 17. gadsimta 60. gadiem (Hercogu galma spiestuve Jelgavā), ilustrācijas biežāk sastopamas Vidzemes novadam domātajās grāmatās.⁶²

17. gadsimta beigās⁶³ ābeci pēc vācu ābeču parauga izstrādāja mācītājs Ernsts Gliks (1652–1705), pirmais Bībeles tulkotājs latviski. Tā bija burtošanas ābece – apmācība sākās ar burtu nosaukumu iegaumēšanu, tad burtu mehāniskajai apguvei sekoja katehisma gabali, tā nemācīja arī rakstīt, plānajai grāmatiņai nebija ilustrāciju. Glikā ābece iespieda J.G.Vilkens spiestuvē, bet arī otra – tobrīd paralēli strādājošā un konkurējošā Nellerā spiestuvē – izdeva ābece, apmēram 7 – 8 gadu laikā tika izdoti vismaz 6 ābeču iespiedumi.⁶⁴

Veselu gadsimtu ābeču attīstībā nekas jauns nenotika. Vidzemi smagi ietekmēja Ziemeļu karš – pēc kara skolu skaits sarūk, zemnieki smagi cīnās ar izdzīvošanu un bērnu izglītošanai naudas nav, Kurzeme jau pirms tam iepaliek no Vidzemes grāmatu izdošanā un skolēnu apmācībā, pēc kara muižnieki par zemnieku izglītošanu nerūpējās, savukārt to izmantoja katolicisma piekritēji un ar Polijas valdības atbalstu izveidoja katolicisma centrus vairākos

⁵⁷ Tartu bibliotēkā 1941. gadā atrada nesagrieztu nepilnu ābece eksemplāru, bet izdošanas gads –1683. gads – un izdevējs – J.G.Vilkens – tiek tikai spekulatīvi minēti.

⁵⁸ Anspaks, Jānis. *Pedagoģijas idejas Latvijā*. Rīga: Raka, 2003. 44. lpp.

⁵⁹ „Bērniņa ir laiks, kad darbībai cilvēku ir vieglāk rosināt un virzīt ar paraugiem nekā ar noteikumiem. Ja tu bērniem dod kādu rīkojumu, tad viņos tas iesakņojas vāji; ja turpretī tu radi, ka citi kaut ko dara, tad viņi to atdarina bez jebkādas pavēles.” – Komenskis, Jans Amoss. *Lielā didaktika*. Rīga: Zinātne, 1992. 65. lpp.

⁶⁰ Apīnis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991. 67. lpp.

⁶¹ Rakstā: Siško, Silvija. *Grāmatniecības attīstība. Latviešu grāmatu grafika*, 17. lpp.

⁶² „Kurzemes izdevums atgādināja agrīnos Vidzemes rokasgrāmatas konvolūtus: tas bija iespiests kvadrātformā un adresēts galvenokārt vācu mācītājiem. Arī teksts lielā mērā atbilda Vidzemes novada grāmatām. Nebija vienīgi vidzemniekiem jau tik pierasto ilustrāciju.” – Turpat: 10. lpp.

⁶³ Ap 1690. gadu.

⁶⁴ Apīnis, A. *Latviešu grāmatniecība...*, 62. lpp.

Kurzemes novados – 1723. gadā pat izdeva ābeci katoļu skolām latviešu valodā⁶⁵, Latgalē vispār bija atpalikusi lauksaimniecība, tā atradās Polijas pārvaldījumā, bērnu izglītošanai līdzekļu zemniekiem nebija, tikai atsevišķās draudzēs skolas tika ierīkotas ne tikai poļu muižnieku, bet arī latviešu zemnieku bērniem.

18. gadsimta otrajā pusē līdz gadsimta beigām notika pakāpeniska tagadējās Latvijas teritorijas pievienošana Krievijas impērijai. Lai arī novadi saglabāja savu kultūrsavdabību, tomēr visā teritorijā vērojama pakāpeniska skološanās nozīmes pieaugums. Pieauga arī mājmācības nozīme, jo zemniekiem palielinājās interese par lasītprasmi un grāmatām. Kurzemē lasītprasmes apgūšanai vairāk lietoja garīgā satura grāmatas, ne ābece. Toties Latgalē 18. gadsimta otrajā pusē pat izdeva vietējiem iedzīvotājiem domātas ābece – pirmā zināmā „Elementarz” iznāca 1768. gadā, bet ābece ar katķismu un lūgšanu nodaļām – 1788. gadā. Latgaliešu ābece iespieda ar antīkvas burtiem, kas bija aizgūvums no poļu grāmatniecības.⁶⁶

Un tikai 18. gadsimta beigās iezīmējās jauns pagrieziena latviešu ābeču un vispār bērniem domātās literatūras attīstībā, varētu pat sacīt, ka tieši tad – ar G.F.Stendera „Bildu ābici” – dzimst latviešu bērnu literatūra (ja neskaita folkloru, kas mutvārdos tiek nodota no paaudzes uz paaudzi).

2.2. Stendera „Bildu ābice”

Gothards Frīdrihs Stenders jeb Vecais Stenders⁶⁷ ir īpašs cilvēks latviešu grāmatniecībā ne tikai tālab, ka, mudinādams latviešus izglītoties un garīgi augt, sarakstījis daudz nozīmīgu grāmatu – gan populārzinātnisko enciklodēdiju zemniekiem „Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas”, gan „Jaunu pilnīgāku gramatiku”, gan latviešu – vācu vārdnīcu „Latviešu leksikons”, ļaujot latviešu valodu pamanīt indoeiropiešu valstu saimē, gan „Jaukas pasakas un stāstus” un „Ziņģu lustes”, tām gūstot vislielāko popularitāti lasītāju vidū vēl Stendera dzīves laikā. Īpašu Stenderu padara viņa „Bildu ābice” – pirmā, speciāli latviešu zemnieku bērniem ilustrētā grāmata, grāmata, ar kuru aizsākas latviešu ilustrētā bērnu literatūra. Valdis Villerušs par „Bildu ābici” saka:

„Tā ir pirmā mākslinieciski vērienīgi iekārtotā latviešu laicīgā satura grāmata.”⁶⁸

Laiks, kurā Stenders darbojas, ir Apgaismības ideju piesātināts, Latvijā ir zināms J.A.Komenskis un viņa darbi, Aleksejs Apīnis atzīst:

„Te („Bildu ābice” – autores piezīme) jau uztverta J.A.Komenska ideja – appasaule jāpietuvina bērnam, un šai ziņā vislabāk var palīdzēt attēls.”⁶⁹

⁶⁵ *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Anspaks, Jānis, Jānis Ruberts, Alfrēds Staris u.c. Rīga: Zinātne, 1987. 61. lpp.

⁶⁶ Turpat: 71. lpp.

⁶⁷ Jo Stendera iesākto turpināja arī viņa dēls Aleksandrs Johans Stenders jeb Jaunais Stenders (1744–1819), gan pārņemot tēva amatu – mācītājs, gan turpinot viņa iesākto grāmatniecībā. Pie tam Vecais un Jaunais bija abu pastāvīgie epitēti jau vēl G.F.Stendera dzīves laikā.

⁶⁸ Rakstā: Villerušs, Valdis. Laikmeta dokuments. Grāmata: Stenders, Vecais. *Bildu ābice*. Rīga: Liesma, 1977. 40. lpp.

⁶⁹ Apīnis. Vai ābece vien? *Bildu ābice*. 1977. 31. lpp.

2.2.1. Stendera izmantotie paņēmieni

Stenders, radot savu ābeci, ietekmējies gan no J.A.Komenska ilustrētās grāmatas „Orbis sensualium pictus”⁷⁰, gan Apgaismības laikā valdošajām ētikas normām un arī stereotipiem, tomēr ir paņēmieni, kurus savā darbā viņš risina pats pēc saviem, ne valdošiem uzskatiem, kā arī sāk pielietot skaņu metodi⁷¹, kas Eiropā ieviešas tikai 19. gadsimta sākumā.

Komenska „Orbis sensualium pictus” – populārzinātniski pasauli skaidrojoša enciklopēdija, kurā attēlam pievērsta gandrīz tikpat liela nozīme kā tekstam. Reliģisko tekstu abstrakcijas mākslinieks ir pietuvinājis reālam, zemniekam saprotamam laicīgās dzīves tēlam. Tieši šo aspektu ņēmis vērā ir arī Vecais Stenders, zīmējot skices savai „Bildu ābicei” – attēlos mēģināts pietuvoties mērķauditorijai – latviešu zemniekiem – un skaidrot ētikas normas un norādīt uz pareizu dzīvošanu caur saprotamiem, reāliem, zemniekam ikdienā sastopamiem piemēriem.

Daudzos tekstos tiek minēts, ka Stenders pats ir ilustrāciju autors, taču V.Villierušs uzsver, ka Stendera laikā „parasti attēlu zīmēšana un gravēšana tika dalīta starp mākslinieku un gravieri”⁷² un Stenders ir radījis zīmējumu paraugus, taču tos asējumā darinājis gravieris. Kodinājums ir neprecīzs, līdz ar to iespiesto zīmējumu kvalitāte nav augstā līmenī, tomēr melnbaltie zīmējumi ir kolorēti jeb izkrāsoti ar akvareļkrāsām – to sauca par „bilžu pervēšanu” un parasti šo darbu veica sievietes un bērni – katram tika uzticēta viena krāsa.⁷³ Iespējams, visās nodrukātajās ābecēs zīmējumi nebija kolorēti, tomēr katram burtam, ko Stenders bija iekļāvis ābecē, kopumā 23, iepretim tika ielīmēts apmēram 3,5 x 5,5 cm liels attēls.⁷⁴

Ilustrāciju kompozīciju ietekmējusi arī Latvijā 17. un 18. gadsimta valdošā emblemātikas tradīcija – reliģisko tekstu un kristīgo alegoriju skaidrošana ar simboliem. Baznīcas sienas gleznojums Bībeles sižetu un tēlus neatveidoja tieši, bet kristīgā morāle pausta ar dažādu simbolu palīdzību, pie tam bieži attēlotais tika komentēts ar divrindi – tieši kā to savā ābecē dara arī Stenders, katram burtam radot attēlu un to skaidrojošu divrindi.⁷⁵

„Bildu ābicei” ievada viens titulzīmējums un divrinde: „Gods mātei, kas to mīļi dar, Ko tēvs dēļ darbiem tā nevar”, zīmējums attēlo uz soliņa sēdošu māti, kurai kreisā roka tur atvērtu grāmatu, bet labā ar izstieptu rādītājpirkstu pacelta gaisā, mātei iepretim stāv 3 vērīgi un klausīgi bērni. Iespējams, mātei neliela līdzība ar mācītāju, sludinātāju no kanceles, kas „iesvaidīts” zināšanās, un bērni ir kā paklausīgie draudzes locekļi, ko ievadīt mācībā.

Tad seko 8 lappuses, katra ar 3 burtu un attiecīgi – 3 zīmējumu (katram burtam savs) – izkārtojumu, Stenders atsevišķi izšķir 23 burtus un blakus norāda burtu izrunu – a (ā), b

⁷⁰ Rīgā izdota jau 17. gs beigās

⁷¹ „Boksterēšanas” jeb burtošanas metodi tuvinot skaņu metodei, kas, piem., Vācijā ieviesta tikai 19. gadsimta sākumā.

⁷² *Gotharda Frīdriha Stendera ābeces. Faksimili...*, 73. lpp.

⁷³ Turpat : 76. lpp

⁷⁴ Tie visi tika nodrukāti uz vienas loksnes, tā sagriezta 24 attēlos – viens titulam un pārējie 23 katram burtam. Attēli kā ielīmes izvietotas ābecē.

⁷⁵ Raksts par tēmu : Spārītis, Ojārs. Gaiķu baznīcas emblemātisko gleznojumu cikla ikonogrāfiskās interpretācijas aspekti. Rakstu krājums: *Doma*. 4. laidziens. Rīga, 1998.

(bē), c (cē), d (dē), e (ē), g (gā), j (jē), i (ī), k (kā), l (el), m (em), n (en), o (o), p (pē), r (er), z (zē), ž (žē), s (es), š (eš), t (tē), u (ū), v (vē), č (čē).

Visi zīmējumi ir cieši saistīti ar tekstu – Stendera sacerētajām divrindēm. Tie attēlo rakstīto, paskaidro to. Pirmo reizi ābecēs un vispār latviešu bērnu grāmatās zīmējumam nav tikai rotājoša, ilustratīva nozīme – attēls ir paredzēts teksta izprašanai, domāšanas aktivizēšanai un redzesloka paplašināšanai.

Apgaismības laikmets aktualizēja prāta un zināšanu nozīmi, saprāts tiek pasludināts par galveno dzīves kvalitātes noteicēju, inteligences uzdevums – izglītot tautas masas un sniegt tam zināšanas, ko tās pašas iegūt nevar. Tieši tā savu dzīvi arī nodzīvo Vecais Stenders – rakstot grāmatas tautai, mudinot latviešus mācīties un garīgi augt:

„Cik spēdams mācies grāmatu,
Tas prātu uzcilā,
Tas ved pie augstas gudrības
Un godu sataisa.”⁷⁶

Un „Bildu ābice” tiek radīta, lai vēl tuvāk nokļūtu pie savas mērķauditorijas – latviešu zemnieka. Bērns, kas jau mazs caur grāmatiņu tiek mudināts pasauli vērot, izprast darbības cēloņlikumsakarības, būt tikumīgs, čakls un paklausīgs⁷⁷, veidos nākotnes sabiedrību.

Cilvēks – tautu un sabiedrību veidojošais, galvenais elements – ir dominējošs arī ilustrācijās: tikai 2 no 24 ir attēlotas celtnes un ainava. Pārējos 22 zīmējumos katrā ir redzams vismaz viens cilvēks, pārsvarā jau tās ir figurālas kompozīcijas ar aktīviem, dažādās ikdienas nodarbēs esošiem cilvēkiem. Stendera galvenais varonis ir rosīgs latviešu zemnieks. Arī apģērbs, izmantotie sadzīves priekšmeti, zemnieku sētu atveidi liecina, ka savos zīmējumos Stenders, lai gan ietekmējies no 18. gadsimtā valdošajiem stiliem grāmatniecībā⁷⁸, tomēr ņēmis vērā vietējo cilvēku un zīmējis viņam.

Katram burtam veltīts viens zīmējums un divrinde, kas attiecīgi sākas ar burtu, kāds tiek apskatīts. Divrindes rakstītas labvēlīgā, tomēr pamācošā un moralizējošā intonācijā, jaušama Stendera profesija – mācītājs. Katra divrinde sastāv no 2 daļām – pirmā rindiņa aprakstoša, situāciju vai esošu kārtību konstatējoša, piemēram, „roze, tā ir jauka puķīte”, „skudra krāj uz ziemu barību”, „šūplis sāk un kaps beidz dzīvību”, „gailis dzied, no miega modina”, „jēri rāmi, āži badīgi” utt. Savukārt otrā rindiņa ir pamācība, aizrādījums, iespējamās nākotnes uzzīmējums, ja tiks (vai – netiks) ievērota kāda mācība, tiks pārkāpta kāda morāles norma: „Ozols top no uguns izdilis, Un no brandavīna dilst jauneklis”, „Vista klugst, kā saskrien

⁷⁶ Citēts pēc: Karulis, Konstantīns.G.F. Stenders latviešu grāmatniecībā, literatūrā un valodniecībā. No: Stenders, Gothards Frīdrihs. *Augstas Gudrības grāmata no pasaules un dabas.1876. gada izdevuma teksts ar komentāriem*. Rīga: Liesma, 1988. 62. lpp.

⁷⁷ Stenders nemudina zemniekus kļūt brīviem un nevēršas pret muižniecību: „Mums ir pienākums pret šo nicināmo tautu.Jo tie ir mūsu maizes devēji. Daba tos ir laipni apveltījusi ar daudzām krietnām īpašībām, tās vajag tikai izkopt. Šie ļaudis labprāt pieņem mācības, tie ir godīgi,labsirdīgi, uzticami, pacietīgi, strādīgi un jautri. Izņēmumi ir tikai sekas no tā jūga, ko tie velk ar grūtām nopūtām, pa daļai arī sekas no audzināšanas un gara gaismas trūkuma.” Turpat: 70. lpp

⁷⁸ „Zīmēšanas un komponēšanas manierē Stenders jūtami pakļaujas sava laika vispārējai gaumei (līdzība zīmējumiem 18.gs. enciklopēdijās un mācību grāmatās), neatsakoties, iespējams, pat no pārfrāzējumiem.” – Villerušs, Valdis.Laikmeta dokuments. Grāmatā: Stenders. *Bildu ābice*.1977. 42. lpp.

cālīši! Klausait vecākiem, jūs, bērniņi”, „ Tiklis apkrāpj drošus zivtiņus; Krogs ieviļ un posta dzērējus”, „ Ugunsgrēks daždien no pīpes nāk; Tas ir kauns, kad knauķis smieķēt sāk”, „Ērzels valdāms ir ar pātagu; Bērns, kas neklaus’, dabū rīkstiņu”, „ Gailis dzied, no miega modina: Celies, ej pie sava darbiņa”.

Pirmā rindiņa ir vairāk statiska, otrā – aktīva. Pirmā – ieskicē situāciju, otrā – atrisina. Pirmā bieži kalpo par pamatu salīdzinājumam, kas seko otrās rindiņas izklāstā.

Salīdzinājumi reizumis ir klišejiski⁷⁹, Stendera laikā zināmi, pierasti, piemēram: „Bites ziedos medu salasa: Tā no grāmatām nāk gudrība”, „Koka gods pie augļiem pazīstams, Un pie darbiem cilvēks noskatāms”. Tomēr ir arī radoša pieeja, kad apgaismības laikā zināmo salīdzinājumu par skaistu sievieti kā skaistu rozi Stenders pārveido, liekot akcentus uz sievietes strādīgumu: „Roze, tā ir jauka puķīte, Bet vēl jaukāk’ meita strādniece”.

Stenders kā mācītājs un ticīgs cilvēks vairākos pantiņos akcentē Dieva nozīmi: „ Debess rād’ bez gala lielumu! Šē apbrīno dieva godību”, „Cīruls cēlies dzied uz debesi; Dievam dziedāt tu nepiemirsti” , „Čurīts⁸⁰ lec pie tēva rociņas, Tas tam rād’ tās dieva radības”, „Šūplis sāk un kaps beidz dzīvību; Svēts, kas gājis dieva celiņu”.

Taču Stenders ir stingrs kristietis, viņš ne tikai vēršas pret latviešu folkloru, tautas dziesmas saucot par „blēņu dziesmām” un pasakas – par „vecām bābu pasakām”⁸¹, bet pat salīdzina divas ticības – kristietību un jūdaismu, norādot, ka kristietība ir tā pareizā: „ Žīdi⁸² svētī savu svētdienu Un apkaunē dažu kristītu”.

Kopumā jāsecina, ka savās divrindēs Stenders ir skaidri iezīmējis pasaules kārtību un hierarhiju – Dievs valda pār visiem un pār pasauli, vecāki – pār bērniem, muižkungi – pār zemniekiem, gudrība un tikums pār muļķību un izlaidību.

Un lai arī no mūsdienu cilvēka skatu punkta var šķist, ka Stendera dzeja ir pārāk moralizējoši augstprātīga, tomēr ņemot vērā līdz apgaismības laikam valdošo Baltijas vācu muižniecības un garīdzniecības nostāju (ka latvieši tāda „ bauru” tauta vien ir, kuras vienīgais uzdevums ir kalpot savam kungam) Stenders ir spēris ļoti platu solim pretim latviešu zemniekam. To apliecina ne tikai pats ābece, kas domāta latviešu bērniem, radīšanas fakts, bet arī stils, kādā viņš vēršas pie lasītāja – tajā bieži lietoti deminutīvi (darbiņš, sētiņa, puķīte, celiņš u.c.), uzrunas forma ir aicinošs, ne pavēlošs „Tu”, apskatītie temati liecina, ka autors personīgi iepazīs savu auditoriju, par kuru ir pārliecināts, ka tā ir spējīga saprast, izprast, mācīties, loģiski spriest un garīgi augt.

⁷⁹ Klekere, Ināra. Ar ābecēm pateiktais un parādītais. *Gotharda Frīdriha Stendera ābece...*, 90. lpp.

⁸⁰ Čuris – 18. gadsimtā latviešu valodā nozīmēja gan zēnu, gan sulaiņpuiku, izsūtāmo, gan pakalpiņu.

⁸¹ Karulis, K. G.F.Stenders latviešu literatūrā.Grām.: Stenders. *Augstas gudrības...*, 79. lpp.

⁸² Ebrejus līdz Otrā pasaules kara beigām Latvijā sauca par žīdiem, pēc kara vārds ieguva negatīvu nokrāsu.

2.2.2. Teksta un ilustrācijas attiecības

Par Stendera attieksmi pret tekstu un zīmējumu varētu citēt paša Stendera rakstīto :

„Jo pasaka bez labas mācības ir kā mālēta bilde, kur tu gan jaukas pērves redzi, bet nepazīsti, ko tā bilde iezīmē.”⁸³

Stenderam zīmējums nav tikai rotājums, dekoratīvs laukums grāmatā. Tam ir mērķis – paskaidrot rakstīto, ilustrēt to, parādīt vārdos neizteikto. Teksts un attēls radīti vienam mērķim – lai kopā spilgti ilustrētu autora domāto, lai lasītājā atvērtu pēc iespējas plašāku redzējumu – uz tādu pasauli un tās kārtību, kādu to redz pats Stenders. Un Stenders ir luterāņu mācītājs – Stendera pasaulredzējumu var ietvert kristietības desmit baušļos. Tas nebūt nav pretrunā ar apgaismības idejām, kad pasauli cenšas saprast ar prātu un visam rast loģisku, zinātnisku pamatojumu, skaidras cēloņsakarības. Jo tieši M.Lutera vārdā nosauktā konfesija ir tā, par kuru mēdz teikt – ja cilvēks vēlas saprast Dievu ar prātu, viņš nonāk pie luterānisma.

Stendera 24 divrindēs ir ietverti, kaut ne acīmredzami, tomēr klātesoši, visi desmit baušļi.

Ābeci ievada divrinde: „Gods mātei, kas to mīļi dar’, Ko tēvs dēļ darbiem tā nevar”. Zīmējumā attēlota sēdoša māte mācītāja cienīgā pozā – labā roka ar paceltu rādītājpirkstu un kriesā roka cieši satvērusi grāmatu, kā baznīcēni viņas priekšā 3 rātņi bērni. Ābeces pēdējais pantiņš vēltīts tevam: „Čurīts lec pie tēva rociņas, Tas tam rād’ tās dieva radības”. Tēvs ar dēlu pie rokas⁸⁴ saulainā dienā izgājuši pļavā, kurā ganās ļoti daudz dažādu dzīvnieku: zirgs, govīs, cūka, kaza, aitas, pa pļavu lec suns, koka zarā putns, daži lido arī debesīs. Māte un tēvs kā dieva pavalstnieki iepazīstina bērnu ar Dieva pasauli un tās kārtību, kuru paši atzīst. Māte sagatavo bērnu pasaule no savas valstības – iekšpagalma, iekšistabas, tā ir pasaule ar robežām, drošām sienām, kad bērns sagatavots – to nodod tēvam un tas ved to sev saprotamajā ār pasaulē (tajā, kur viņš strādā un pavada lielāko daļu laika). Uz šiem abiem pantiem varētu attiecināt gan pirmo, gan ceturto bausli – Dievs ir visa radītājs un bērniem vecāki jāciena. Par vecākiem izrādāmo cieņu atgādina priekšpēdējā, V burtam veltītā divrinde: „Vista klugst, kā saskrien cālīši! Klausait vecākiem, jūs, bērniņi”, savukārt to, ka, ievērojot dieva (sākumā vecāku⁸⁵ interpretācijā) mācību, var nodzīvot krietnu dzīvi, liecina divrinde: „Šūplis sāk un kaps beidz dzīvību; Svēts, kas gājis dieva celiņu”, pie tam zīmējums ir ļoti daudzslāņains – attēla kreisajā pusē attēlots šūpulī guļošs zīdāinis, labajā – kapa kopiņa, pa vidu –līkumots ceļš, kas burtiski ievēd debesīs, jo pār visu attēloto no debesīm izlīst trīs stari – viens pār bērnu, otrs –kapa, bet trešais savijas ar ceļu. Iespējams, tā ir atsauce uz Dieva trīsvienību – Dievu Tēvu, Dievu Dēlu un Svēto Garu. Te, protams, varētu vilkt paralēles ar latviešiem tik raksturīgo laimes skaitli 3 – „Trīs lietas, labas lietas”, taču Stenders folkloru atzina kā kultūrmantojumu, tomēr norādīja, ka tā ir naiva, raupja, pat netikumiska (kāzu dziesmas), jo tautai tās tapšanas laikā bijis pārāk zems kultūras līmenis.⁸⁶

⁸³ Citēts pēc: Karulis, K. G.F. Stenders... Grām.: Stenders.*Augstas gudrības...*,70. lpp.

⁸⁴ Par šo zīmējumu Stendera pētnieki ir vienisprātis, ka viņš ietekmējies no J.A. Komenska.

⁸⁵ Vecāki ilgu laiku bija atbildīgi par bērnu māj mācību.

⁸⁶ Citēts pēc: Karulis, K. G.F. Stenders... Grām.: Stenders.*Augstas gudrības...*79. lpp.

Ievērojot tās pamācības, kas izteiktas pārējos pantiņos, var nodzīvot krietna kristieša dzīvi, ko spilgti raksturo N burta divrinde: „Nams un lauks, un darba rokas klāt, Te var dzīvot un vēl mantu krāt”. Arī ilustrācija papildina sacīto: zemnieku sēta, tās saime darbos – tiek vākta labība, likta kūlīšos, ar zirgu pajūgiem novāktais tiek vests uz riju. Stenders bija pārliecināts, ka labklājība ir saistīta ar krietnu un tikumisku dzīvošanu.⁸⁷

Ideālā dzīve uzburta arī ainā ar labiem bērniem: „Jēri rāmi, āži badīgi: Labi bērni ir saderīgi”, kur zīmējums mūs aizved uz jauku piemeža pļaviņu, divi jēriņi viens otram mīļi pie sāna piespiedušies, iepretim badās āžu pāris, bet zīmējuma centrālās figūras ir divas viena otrai iepretim sēdošas ganu meitenītes, kas, šķiet, kopā vij puķu vainadziņu. Stenderam vispār raksturīgi vienā pantiņā un to pavadošajā zīmējumā ietvert pretmetus, pareizo dzīves veidu un tam antagonisko, labo un slikto. Āži, kas badās, nav tikai fona elements, tas ir salīdzinājums, kurš jāsaprot pareizi – ja uzvedīsities mīļīgi kā jēriņi, jūs būsiet labi bērni, bet ja kā āži, tad nebūsiet labi. Pie divrindes „Ērzels valdāms ir ar pātagu: Bērns, kas neklaus’, dabū rīkstiņu” izkārtota 4 figūru kompozīcija – pakaļkājās saslējies ērzelis, kuru ar aiz iemauktiem tur dzīvnieka kopējs, kopējam otrā rokā pacelta pātaga. Priekšplānā sabozies, nepaklausīgs zēns, ko aiz pleca pieturot, stumj dusmīgs tēvs (varbūt saimnieks, kam bērns nodots kalpot, vai skolotājs, jo skolā pēršana tolaik bija izplatīta prakse), un stūmējam, tāpat kā zirgkopim, rokās pāraudzināšanas rīks, šoreiz labi sazarota rīkste. Arī divrinde „Koka gods pie augļiem pazīstams, Un pie darbiem cilvēks noskatāms” ilustrēta ar uzskatāmu pretmetu pāri – pie zīmējuma centrā attēlotā liela koka, iespējams, ābeles, kas pilna sarkanu augļu, guļ slinķis, seja un poza pauž augstprātīgu laiskumu, bet kokam otrā pusē – arājs ar zirgu apar tūrumu. Lasītājam ir jānonāk pašam pie secinājuma, kura rīcība tad nes augļus un kura – ir neauglīga. Tieši tāpat ir jāizsecina, kā dzīvot – saprātīgi vai vieglprātīgi, pie burta I divrindes: „Irējs vald’ ar irklu laiviņu; Vald’ ar prātu savu dzīvību”. Zīmējumā redzam zem koka dziļdomīgā pozā (uz priekšu salīcis, viena roka uz ceļgala, otrā atspiesta pierē) sēdošu jaunu vīrieti, blakus viņam ūdens klajums, tajā laiva ar 2 airētājiem, priekšgalā esošais vērīgi raugās tālumā.

Lasītājam vairāk netiek nekas skaidrots, ļaujot domāt pašam, Stenders tikai uzskatāmi norādījis virzienu. Mūsdienās šāds piegājiens liekas pārāk didaktisks un uzbāzīgi moralizējošs, tomēr Stendera laikā latviešu zemnieku sabiedrībā, kurā „bija nostiprinājusies pārliecība, ka lasīšana ir it kā reliģiskā kulta sastāvdaļa, jo tā saistījās tikai ar katehisma, dziesmu grāmatas vai Bībeles tekstiem”⁸⁸ ļaušana lasītājam pašam domāt, neliekot mehāniski apgūt kādus reliģiskus tekstus, šāds piegājiens ir stipri demokrātisks.

Stenders zemniekam ieliek rokās grāmatu un atstāj viņu lasīt, mācīties, domāt un spriest pašam. Grāmatu ieliek tīri burtiskā nozīmē – „Bildu ābicē” no 24 zīmējumiem četros attēlotas atvērtas grāmatas kāda lasītāja priekšā. Grāmatiņas pirmos trīs zīmējumus pat var uztvert kā secīgu stāstiņu, mazu komiksu – pirmajā, ābeles ievadzīmējumā attēlota māte, kas tur rokās grāmatu un māca tajā trīs ap sevi sastājušos bērnus. Otrs zīmējums, ko paskaidro divrinde: „Āboli ir bērniem dāvāti, Kas pie grāmatām ir mudīgi”, jau rāda nākamo etapu pēc

⁸⁷ „Kas godīgi turās, tam maizes papilnam.” – Stendera citāts no: Stradiņš, Jānis. Stenderi un „Augstas gudrības grāmata” latviešu kultūras vēsturē. Grām.: Stenders, Gothards Frīdrihs. *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem*. Rīga: Liesma, 1988. 28. lpp.

⁸⁸ Karulis, K. G. F. Stenders... Grām.: Stenders. *Augstas gudrības...* 50. lpp.

mājmācības – skolu. Pie sienas tāfele, uz tās uzrakstīti 3 lielie burti ABC, pie tāfeles atrodas sols, uz tā – liels grozs ar āboliem. Pie skolas galda sēž skolotājs un tur atvērtu grāmatu, kā uzskates līdzekli pavērstu pret blakus stāvošo skolēnu. Zēns stāv pie tā paša galda un noliektu galvu lasa sev priekšā nolikto grāmatu. Visbeidzot trešais zīmējums, kam jēgu uztvert palīdz divrinde: „Bites ziedos medu salasa: Tā no grāmatām nāk gudrība”, ļauj ieraudzīt mērķtiecīgās izglītošanas sekas – brīvā dabā, koka paēnā sēž uz priekšu salīcis jauneklis, ar degunu gandrīz iegrimis grāmatā. Blakus bišu strops un pilns gaiss lidojošu bišu. Salīdzinājumu jau izstāstījis Stenders, taču šie trīs zīmējumi ļauj ieraudzīt loģisko secību – mātes sargājošais tuvums, mājas, tad pieaugšana, došanās uz skolu, skolotāja virsvadība, visbeidzot – izaugšana, brīvība pieņemt pašam savus lēmumus, dabiska vēlme mācīties bez uzraudzības vai piespiešanas.

To, ka latviešu zemnieks lasa un domā par izlasīto, apliecina A.Apīņa secinātais:

„18. gadsimta vidū lasīšanas vēsturi Latvijā varbūt vislabāk raksturo grāmatu lasītāju spēja stāties diskusijā gan citam ar citu, gan ar valdošo slāņu pārstāvjiem, izlasīto lietojot kā argumentu. Brāļu draudžu darbības izmeklēšanas dokumentos šādi strīdi fiksēti vairākkārt.(..) Izmeklēšanas dokumentos sastopams desmitiem negatīvu atsauksmju no zemnieku puses par „vecajām” grāmatām, t.i., ortodoksālajiem katehismiem, dziesmu, lūgšanu krājumiem. Tās esot kailas un tukšas.”⁸⁹

Tieši šādam zemniekam rakstīja Stenders – ar garīgu potenciālu, tomēr līdz šim vēl apspiestu, nostrādinātu, piespiestu iet baznīcā un mehāniski iekalt reliģiskus tekstus. Zemniekam, kuram ir bijušas pieejamas tulkotas vai vienam – reliģiskam – mērķim sarakstītas grāmatas, kuram lasītmācīšana bija izstrādāta pēc svešas tautas gramatikas likumiem, kam ilustrācija grāmatā nozīmēja drīzāk rotājumu intereses rosināšanai, ne iespēju ieraudzīt un atpazīt zīmējumā pašam sevi. Stenders ar mazu, plānu, bērniem domātu grāmatiņu aizsācis ne tikai latviešu grāmatu grafiku, bet arī radījis teksta un attēla vienotību, saliedējot šīs abas grāmatu veidojošās daļas vienā veselumā, kad viena otru ne tikai papildina, novelkot robežas, līdz kurām tad autors ir gribējis aizvest lasītāju, bet tieši otrādi – paverot apvāršņus un ļaujot cilvēkam pašam izlemt, kurp doties.

⁸⁹ Apīnis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga:Liesma, 1991.80.–81. lpp.

3. 19. GADSIMTA EKLEKTIKA ĀBEČU UN LASĀMGRĀMATU JOMĀ

3.1. Stendera sekotāji

Deviņpadsmitais gadsimts Latvijā aizrit pārmaiņu zīmē – tiek piedzīvots gan dzimtbūšanas smagums, gan zemnieku brīvīšanas radītais apjukums, gan garīga tautas atmoda. Grāmatniecība kļūst par latviešu ikdienas sastāvdaļu, tomēr ābeču jomā nekas tik unikāls kā Stendera „Bildu ābice” netop.

Tomēr Stendera aizsākto tradīciju turpina – 1871. gadā tiek izdots jau otrais izdevums ilustrētai ābecei „Bilžu ABC par prieku maziem bērniņiem”⁹⁰. Ābece tiek nodrukāta bez paskaidrojuma, kurš ābeci sastādījis un kurš – ilustrējis. Ābece ir biežāka nekā Stenderam – uz pusi vairāk lappušu⁹¹, lielāka uzmanība veltīta skaņu un vārdu vingrinājumiem. Tomēr ja Stenders pirms simts gadiem pats zīmēja skices, adresējot darbu latviešu zemniekam, tad šajā darbā vērojams ilustrāciju pielāgojums auditorijai, tās nav zīmētas latvietim, vietējam zemniekam, bet gan, iespējams, vācietim. Grāmatizdevējam bija lētāk un ērtāk iepirkt jau gatavus zīmējumus no Eiropas grāmatspiestuvēm un šādi rīkojās ne tikai Steffenhagens. Tā bija izplatīta prakse vēl visu 19. gadsimtu un arī 20. gadsimtā.

Ābecei izmantoti 24 krāsaini un koši zīmējumi, smalkāk un meistarīgāk izstrādāti nekā Stenderam. Tāpat kā Stenderam – katram burtam tiek veltīts zīmējums, taču, ja Stenderam ik burtam tiek veltīta divrinde un to ievada vārds ar attiecīgo burtu, tad šajā ābecē burtam tiek veltīta tikai viena rindiņa – teikums, un vārds tiek ietverts šajā teikumā. Vairākumā rindiņu apskatītā burta vārds atrodas teikuma sākumā, bet pārsvarā aiz prievārda, piem., „p” – „no putna ligzdas atkāpies”, „k” – „to karogu zēns gaisā sviež”, „f” – „ar flinti jaktē ģēģeris”⁹², „b” – „uz baznīcu iet nabadziņš”. Vārds teikumā izcelts retinātā rakstā. Taču zīmējumi izkārtoti pa diviem vienā lappusē, un katram zīmējumam veltītie teikumi kopā veido atskaņotu divrindi, piem., „Pa ceļu reisnieks”⁹³ steidzās iet, Skat, dārznieks taisās puķes liet” vai „ Uz sudmalām iet melderis, Ar šķērēm strādā skroderis”.

Zīmējumi – kā Stenderam – attēlo darbību, galvenais tēls – cilvēks. Pārsvarā tas ir amatnieks vai turīgs zemnieks. Reizumis galvenais varonis ir kāds dzīvnieks – runcis, ērzelis, gulbis, tīģeris, piem., „it plēsīgs zvērs ir tīģeris” vai „pa vilņiem gulbis vizinās”. Burts „m” ir veltīts magonei un zīmējums attēlo magoni, bet „u” – tiek veltīts upei: „caur ieleju tek upīte”, zīmējumā līkumota upe, pāri tai Latvijai galīgi neraksturīgs lokveida akmens (vai ķieģeļu) tiltiņš, arī ainava (ne tikai šajā zīmējumā) nelatviska – kalnaina, drīzāk pat klinšaina.

Stenders atsevišķi izceļ žīdus (Žīdi svētī savu svētdienu Un apkaunē dažu kristītu) un varētu domāt, ka arī čigānus, vārdos gan nemin, taču tas ir noprotams no konteksta – zīmējumā attēlots zvēru dresētājs un lācis (Lācis zvērs, tomēr var izdīdīt; Saimei kauns, ka nevar izmācīt), pārsvarā jau tieši čigānu tautības pārstāvji ceļoja ar dīdītu jeb dresētu lāču

⁹⁰ *Bilschu ABC par preeku maseem Behrniņeem*. Jelgawa: J.F.Steffenhagen un dehls, 1871.

⁹¹ Stenderam – 16 lpp., šai ābecei – 32. lpp. Stenderam vienā lappusē trīs zīmējumi, šajā ābecē – tikai divi.

⁹² Ar plinti medī mednieks.

⁹³ Ceļotājs, no vācu valodas – reisender.

priekšnesumiem pa lauku sētām. Arī „Bilžu ABC par prieku maziem bērniņiem” izceltas šīs 2 tautības – čigāni (Uz zirga čigāns uzkāpis) un žīdi (Tik lēnus soļus žīdiņš sper).

Ar Stendera ābeci vairākas reizes sakrīt arī vārda izvēle pie attiecīga burtā: „E” – ērzelis, „O” – ozols, „M” – magone, „Ž” – žīdi.

Tomēr, ja Stenders sniedz situācijas vērtējumu, parāda, kas pareizi, kas ne, pauž savu attieksmi, tad šajā ābecē vērojama bezkaislīga norišu pamanīšana, autora nostāja nav nosakāma. Teikumi ir situāciju aprakstoši, bezkaislīgi, tādi paši arī zīmējumi. Tie neliek vairāk domāt, iedziļināties, meklēt cēloņus vai sekas. Tikai esošās tagadnes apraksts. Stenderam gan pantiņš, gan zīmējums lika redzēt un domāt daudzslāņaināk – tajos bija apvienota gan pagātne, kādas darbības cēloņi, ievads, gan esošās tagadnes apraksts, gan nākotnes ieskicējums, tika norādīts uz darbības iespējamām sekām.

Laiku pa laikam kādā ābecē pamanāma kāda no Stendera aizsāktām tradīcijām, piem., 1894. gadā Rīgā, Millera apgādā izdotajā „Bilžu ābecē” ir vairāki zīmējumi, kurus paskaidro atskaņota divrinde, piem., „Bērni šeitā spēlējas, Slēpjas, meklē, atrodas”, „Meitiņa ar puisīti, Ratos vadā kaķīti”. Taču arī šie pantiņi ir situāciju aprakstoši, faktu konstatējoši, bez autora – kā savulaik Stenderam – attieksmes.

Stenders iezīmē treknu atskaites punktu ābeču un vispār latviešu grāmatu grafikas jomā, no kura tiek vilkti nogriežņi un salīdzināti viņa sekotāji līdz pat mūsdienām. Vienlaikus ar pašu Stenderu – 18. gadsimta beigās⁹⁴ ābeci izdod Kristofs Harders. Tajā viņš seko Stendera iesāktajai skaņu metodei, rūpīgāk izstrādājot zilbju mācību, iekļauj ābecē rakstāmos burtus, pievieno vēl reizrēķinu un tādējādi ir pirmais, kas ābecē māca arī aritmētiku, taču viņa ābece nav ilustrēta. Stendera ābece savam laikam ir ekskluzīvs pirkums, ja salīdzina ar citiem tā laika izdevumiem.⁹⁵ Tomēr interesanti, ka Stendera ābecei bija pircēji, tautā to zināja, ko apliecina arī ābece tirāžas.

Stendera aizsāktā ābece noformējumu – ka katram burtam tiek veltīts viens zīmējums, – plašāk sāk pielietot 20. gadsimtā, tā ir joprojām aktuāla tradīcija, izdodot arī šodienas ābece.

3.2. Vācu ilustrācijas un klišejas latviešu ābecēs

Atkarībā no situācijas un cilvēku pirkspējas, izdevējiem nākas meklēt radošus un rentablus risinājumus grāmatizdošanā. Jau pirmajās spiestuvēs Latvijā ir izmantoti lētāki ilustrāciju risinājumi, tiek iepirkta gatavas klišejas no ārzemēm. Algot ilustratoru ir dārgi arī mūsdienās. 19. gadsimtā izdevējdarbība aizvien vairāk komercializējas un, lai nesadārdzinātu grāmatas, izdevēji turpina iesāktā tradīciju un iepērk (galvenokārt no Vācijas) jau lietotas iespiedformas un zīmējumu novilkumus. Dažādas, salasītas ilustrācijas lieto tieši visvairāk mācību grāmatās un kalendāros. Lilija Limane, Nacionālās Bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas bibliogrāfe, raksta:

„Grāmatu teksta uztveri un pārdzīvojumu pastiprina bagātīgi lietotās ilustrācijas. Ilustrāciju reproducēšanā dominē lētas un ātri pagatavojamas tehnikas – kokgrebums, cinkogrāfija un

⁹⁴ 1784., 1785. un 1796. gadā.

⁹⁵ Iesietā un izkrāsota – 12 vērđiņi, tikai izkrāsota – 8 vērđiņi. Apīnis, A. *Grāmata un...*, 116. lpp.

litogrāfija, daudzās grāmatās lieto arī „ar pērvēm pušķotas bildes” – hromolitogrāfiju, kas gan ir dārgāka, toties ļauj iegūt krāsainu attēlu. Ilustrāciju izpildījuma un mākslinieciskā līmeņa ziņā 19. gs. piedāvā ļoti raibu grāmatu produkciju. Līdz 60.–70. gadiem pārsvarā toni nosaka vācu mākslinieku darinājumi ievestu klišeju veidā, tās ir utilitāras – tekstu paskaidrojošas vai lasītāju uzmanību piesaistošas. Kopš 19. gs. vidus hronoloģiski nedaudz atpaliekot no Rietumeiropas iespiedgrafika grāmatās kļūst masveidīga, adresēta ikvienam un tā sāk veidot ikdienas cilvēka uztveri. Ilustrācija nomaina iepriekš dominējošo dekoratīvi simbolisko vinjeti. Ilustrācijas tēls nolaižas no simbolikas augstumiem uz zemes, dodot vietu ticamībai. Tautas grāmatās sadzīvei pietuvinātais reālisms apvienojas ar vēsturiskajos sižetos balstītu romantisku tendenci, ilustrācijas saistītas ar tekstu un to komentē vai papildina, izrauj no tā kādu epizodi. Līdzās seklām, lasītāju uzmanības piesaistīšanai domātām ilustrācijām bez zemtekstiem reizumis iznāk arī grāmatas, kur atspoguļojas Rietumeiropas grāmatu mākslas tendences. Piemēram, Lapsa Kūmiņš ar Kaulbaha ilustrācijām. Krāsainas ilustrācijas bieži iespiež uz atsevišķas lapas un iesien starp teksta lapām, kā arī bagātina titullapas un kā frontispisus. Gravīras klātbūtne prasa pastiprināt burtu kontrastainību, tādējādi uzlabojot titullapas kvalitāti.”⁹⁶

Ābece kļūst par ikdienas precī, kurai bieži nenorāda ne autoru, ne ilustrāciju izcelsmi, pamanāmākais ir norāde par izdevniecību (apgādu). 19. gadsimts ienes jaunas vēsmas arī drukātajā reklāmā un grāmatu vāki tiek apdrukāti ar tām, ceturtais vāks tiek izmantots citu attiecīgā apgāda izdoto grāmatu popularizēšanai.

Ļoti skaistām, uz glancēta papīra drukātām ilustrācijām rotāta ir Pūciša apgādībā izdotā „Bilžu ābece”⁹⁷ Tās nav vietējas izcelsmes, grūti noteikt iepirkuma valsti – tikpat labi Vācija, cik Anglija. Jo ilustrācijas, kopskaitā piecas, attēlo bērnus. Pārtikušu ģimeņu atvases ar grūti nosakāmu nacionālo piederību. Visi bērni rotaļājas, interjers vai apkārtnes fons rada sajūtu par muižu. Bērni audzināti būt pieklājīgi, turēties rāmjos – apģērbs ir tīrs, kopts, meitenēm cakainas kleitiņas, puisiem kostīmiņi ar biksēm līdz puslielam, visiem kājās baltas zaķes un tumšas zandeles. Grāmatiņai ir piecas ilustrācijas, viena uz vāka, pārējās iekšlapās, uz zemākas kvalitātes papīra nodrukāts alfabēts un vārdu vingrinājumi. Kopumā desmit lappušu ābecīte tieši ar ilustrācijām rada viegluma, bezrūpīgās bērnības iespaidu. Pie katras ilustrācijas ir nodrukāts arī dzejolītis, kas paskaidro zīmējumu. „Puisēns sēž uz aku, Meitēns stāv tam blaku, Viņš tai iesāk virsū liet Ūdeni, kas no akas riet, Puķes laistīt aizmirst iet.” Pie akmens strūklakas vai pumpja sēž zēns, zaļās samta biksēs ar sarkaniem bikšturiem kājās, vienā rokā skrienamais riņķis, ar otras rokas pirkstu šlaksta ūdeni virsū meitenītei, kas stāv viņam iepretim ar lejkanniņu rokās. „Micīts, kaķīts, drānās ietīts, Vēl ar pienu pacienīts. Lellis zālē guldināts. Šulis smeļ kā kutināts, Kad tiek kaķīts lutināts.” Iespaidis par kādu muižas mūra ēkas stūri mazliet aizaugušā dārzā, uz dārza galda vai mūra sētas malas sarindoti mazi porcelāna trauciņi. Divas meitenītes ar baltiem priekšautiņiem virs glītajām kleitiņām stāv viena otrai iepretim: viena tur rokās segās saftu kaķi, otra tam ar karotīti no tases dod pienu, uz zemes guļ lelle, starp abām meitenēm šunelis, arī tam ap kaklu apsiets

⁹⁶ Limane, Lilija. Latvijas grāmatu vizuāli informatīvie elementi kā grāmatniecības procesa atsedzēji. 1830-1918. Baltijas muzeoloģijas veicināšanas biedrības mājas lapa: <http://muzeologija.lv/ly>. Raksts pieejams šeit: <http://www.muzeologija.lv/ly/latvijas-gramatu-vizuali-informativie-elementi-ka-gramatniecibas-procesa-atsedzeji-1830-1918> (skatīts 2015. gada aprīlī)

⁹⁷ *Bilzchu ahbeze*. Rīga: G. Eulenberga (Puhzisha) apgahdībā. 1894.

lakats. „Puisēns sēž un makšķerē, Meitēns pienāk palīdzē. Bet tāds palīgs neder tam, Skauž mākslu zvejniekam; Lelles piedien meitēnam!” Dīķis, vītols, ūdensrozes, svītrainā vasaras kostīmiņā ar cepurīti galvā sēž un makšķerē puika, blakus, pirkstu mutē iebāzusi, stāv meitenīte, viena roka viņai piedurta makšķeres kātam – kā vēloties to paņemt savās rokās un pamēģināt. „Abas mazas meitenītes, Salasījšas puķītes; Nopinušas vainadziņus, Galvā uzlikušas viņus, Domā pīt vēl košākus.” Fonā nobriedusi dzeltenu rudzu druva, zied rudzupuķes un magones, lidinās taureņi, viena meitenīte koši sarkanā volānu kleitā liek galvā zilu rudzupuķu vainadziņu, otrai zilā kleitiņā ap galvu rozā pujeņu vai to pašu sarkano magoņu vainags, abām groziņi ar puķēm. Visi zīmējumi un tos pavadošie pantiņi uzbur idilli par bērniņu kā laimīgo zemi, kurā var tikai rotaļāties, kurā valda tikai viens gadalaiks – vasara, un kurā nav pienākumu. Tomēr pārāk kārtīgie apģērbi, bērnu spēlētās spēles rada sajūtu par mūsu pašu prāta rāmjiem un klišejiem, ko mēs saucam par laimīgo bērniņu.

Vēl kā sava laika paraugu var minēt „Gaiļa Ābeci jeb pirmo lasīšanas mācību”⁹⁸, izdotu 1896. gadā. Izmēros nelielajā, 18 lappušu plānajā grāmatiņā 4 lappuses ir atvēlētas košiem zīmējumiem. Atsevišķu priekšmetu un dzīvnieku krāsaini attēli apvienoti tādās kā kolāžās. Vienā lappusē, piemēram, izkārtoti: lejkanna, lāpsta, tītars, grāmata, biete, taurenis, zivs, vabole, spēļu vilciņš cukura paciņa, miezeris un taureņu (vai zivju) ķeramais tīkliņš. Uz cukura paciņas vāciski uzraksts „zucker”. Nākamajā lappusē seko alfabēts, tālāk atkal zīmējumu kolāžas un tad jau vārdu vingrinājumi, kuros praktiski nav tie paši vārdi, kas attēlos. Ābecē ievietoti arī daži lasīšanas gabali – priekšsludināšana, rīta lūgšana, vakara lūgšana, lūgšana priekš ēšanas un pēc ēšanas, cipari – romiešu un latīņu, reizrēķins. Priekšsludināšana ir vienīgais teksts prozā – tā satur moralizējošu aicinājumu bērniem mācīties.

Šādas ābece, piemēram, „Bilžu ABC par prieku maziem bērniņiem” Stefenhāgena apgādā (Jelgavā, 1885), „Pilnīga bilžu ābece” (Rīgā, 1895), „Bilžu ābece” H. Alunāna apgādienā (Jelgavā, 1894), „Bilžu ābece” Ģ.Pūciša apgādā (Rīgā, 1885), iezīmē noteiktu posmu ābeču attīstības vēsturē. Iepirktas ilustrācijas, tulkoti vai nedaudz pielāgoti dzejoliši, alfabēts, reizrēķina tabula, dažas lapas ar vārdu vingrinājumiem rada iespaidu, ka izdots ir tālab, ka ir pieprasījums un tirgū ar šo precī ir iespējams nopelnīt, bet ne tālab, ka ir atrasta jauna metodoloģija, ka autors vēlas tāpat – kā Stenders – palīdzēt mācāmajam vieglāk saprast, apgūt, izprast.

3.3. Vietējie mākslinieki

19. gadsimta 50.–60. gados rodas un aktīvi darbojas jaunlatviešu kustība, kas akcentē nacionālās pašapziņas nozīmi, stiprina to, veido to. Svarīga arī izglītība kā pamats nacionālās identitātes izveidei un pašpārliecībai. Grāmatu veidošanā aizvien vairāk un biežāk iesaistās latviešu autori. Jaunlatvieši akcentē arī ilustrācijas nozīmi. Tā gan ir vairāk ne ilustrāciju radīšana, cik piemeklēšana – Jelgavas vācu tautības izdevējs un grāmatu apgādātājs Gustavs Ādolfs Reiers (1794–1864) sagādāja ilustrācijas gan E.Dinsberga bilžu grāmatai „Māte. Mazi peršiņi ar 12 bildēm” (1861) un ģeogrāfijas atlantam „Atlas ar septiņpadsmit

⁹⁸ *Gaiļa Ahbeze jeb pirmā lasīšanas mācība*. Wentspils: Antmaņa grahmatnizas apgādība, 1896.

landkārtēm”(1861), gan Kr. Barona „Mūsu tēvzemes aprakstīšanai” (1859) utt., grāmatas izdeva Leipcigā, kur tās tika iespiestas uz augstākas kvalitātes papīra nekā Latvijā.⁹⁹

Tomēr līdz 20. gadsimtam tas īsti neatspoguļojas ābeču un lasāmgrāmatu ilustrēšanā. 1890. gadā tiek izdota Antona Laimiņa „Ābece” ar nelielu skaitu ilustrāciju, 39 lappušu grāmatā tās ir 19 – visas attēlo kādu priekšmetu vai dzīvnieku, neviena cilvēku attēla. Tām ir ilustratīva nozīme – ola pie burta o un vārda „ola”, bet, piemēram, pie burta e nav vārda „ezis”, ir tikai attēls ar ezi. 1888. gadā tiek izdota Rūdolfa Lībeka „Ābece pēc jaunas metodikas”¹⁰⁰, kurā nav nevienas ilustrācijas, tajā autors uzmanību pievērš mājmācībai un tam, lai cilvēkam, kas māca bērnam lasīt, būtu kāda metodoloģija, kurai sekot. Ābecē apgūstami gan lasāmie, gan rakstītie, gan latīņu burti, skaitļi, reizrēķins un romiešu cipari, un lasīšanas zīmes.

20. gadsimta pirmajos gados grāmatniecībā ienāca jauna mākslinieku paaudze. Mācību grāmatas ilustrējuši Janis Rozentāls¹⁰¹ un Aleksandrs Štrāls¹⁰². Rozentāla ilustrācijas redzamas Pētera Abula sastādītajā „Skolas druva” un savukārt Štrāla – Antona Laimiņa „Skolā”, abas ir lasāmgrāmatas. Piemēram, „Skolas druva” bija ļoti populāra un tā tika bieži izdota atkārtoti, 40 gadu¹⁰³ laikā tā mainīja savu vizuālo un arī saturisko noformējumu. 1923. gada izdevumā (18.iespiedums 1.daļai) ir pat norādīts¹⁰⁴, ka grāmatai ir J.Rozentāla un K.Kundziņa¹⁰⁵ oriģinālzīmējumi. Ar iniciāļiem J.R. parakstīti biežāk liela izmēra zīmējumi – pat pa visu grāmatas lappusi. Tajos redzami latviskās ikdienas un sadzīves atainojumi – saime dažādos lauku darbos, fonā ēku komplekss, no kura saime nāk, un visi redzami cilvēki veic kādas darbības – vāc sienu, rudens ražu – rok kartupeļus, vāc saknes un ābolus, saime ziemas darbos – vīri zāgē kokus, sievas nes no āliņģa ūdeni, bērni slido utt. Ilustrācijas ir melnbaltas, diezgan smalki grafikas darbi, dažādos izdevumos ir vairāku autoru darbu ilustrācijas, tas redzams, aplūkojot bildes, – atšķiras zīmējuma stilistika, izpildes maniere. Dažu zīmējumu apakšējā – labajā vai kreisajā – malā redzams autora atstāts paraksts – līdz ar to var identificēt, ka konkrētā ilustrācija pieder, piemēram, J.Rozentāla rokai, taču pārsvarā zīmējumi ir ievietoti bez norādēm par māksliniekiem. Attēlu un teksta attiecības raksturo Pētera Abula priekšvārdā teiktais¹⁰⁶:

„Lasīt mācītājam pie sava darba jāķeras ar prieku, mīlestību un patikšanu – tad darbam būs sekmes. Vispirms lai lasīt mācītājs parāda bērnam zīmējumus, kā: izkopts, upe, ezis ola, aka, ausis, aita u.t.t. un lai liek bērnam pašam šos zīmējumus nosaukt. Kad tas bērnam jau labi

⁹⁹ Izdevis kopumā 23 latviešu grāmatas, arī Andreja Spāģa „Bērnu prieks jeb maza, maza grāmatiņa, caur ko bērni var viegli, ātri un skaidri iemācīties lasīt” 1844. gadā (grāmata izdota arī 1894. gadā Stefenhāgena un dēla apgādā).

¹⁰⁰ Lībeks, Rūdolfs. *Ābece pēc jaunas metodikas*. Jelgava: Zieslaka drukātava, 1888.

¹⁰¹ Janis Rozentāls (1866–1917), viens no nozīmīgākajiem gadsimtu mijas māksliniekiem.

¹⁰² Aleksandrs Štrāls (1879–1947), gleznotājs. Ilustrējis A. Brigaderes, J. Jaunsudrabiņa, K. Štrāla grāmatas.

¹⁰³ Latvijas Nacionālajā bibliotēkā glabājas daudz un dažādi izdevumi, sākot jau ar 1898. gadu un beidzot ar 1938. gadu. Tai ir gan ābece, gan pirmā, gan otrā, gan pat trešā daļa.

¹⁰⁴ Pārsvarā grāmatām ir tikai norāde, ka sastādījis Pēteris Abuls, bet ir vairāki izdevumi, kurām uz vāka nav norādīts pat tas.

¹⁰⁵ Nav īsti skaidrs, kas tas par mākslinieku – šajā laikā darbojas Pēteris Kundziņš (1886–1956), mākslinieks, grāmatu ilustrators, ilustrējis I. Rītiņa „Avota ābece mājai un skolām” (1918) u.c. grāmatas. Iespējams, ka K ir drukas kļūda.

¹⁰⁶ Citēts no Abbuls, Peteris. *Skolas druva. Abece*. Rīga: 1910.

iespējams, lai lasīt mācītājs patērzējas ar bērnu par „izkapti”: ko ar viņu dara?, kādas tai daļas? no kā taisa katru daļu? ar ko asina izkapti? Tad lasīt mācītājs var minēt citus priekšmetus, kuru nosaukumi iesākas ar skaņu i, kā: istaba, irbe, ilksis, irbuls, īlens u.t.t. un arī par šiem priekšmetiem ar bērnu sarunāties.”

Zīmējumi tieši to arī parāda – kārtīgi izzīmētus priekšmetus, dzīvniekus, darbības. Atpazīstamus savā vidē. Vide latviska, zemnieku – kā siena talka, kalējs smēdē, lauku sēta un tās ikdiena utt. – un pilsētnieku – ielu attēlojums, fabrika ar kūpošu dūmeni – dzīves ainas. Teksts sabalsojas ar uzzīmēto. Zīmējums paskaidro to un otrādi. Ja seko autora norādēm, ka vispirms tiek aplūkots zīmējums, – tad zīmējumu papildina teksts.

Kopš pirmās izdotās ābece latviešu valodā izdevēji un ābeču sastādītāji pieturas pie tradīcijas ābece izdot mazā formātā – kā mūsdienu aploksnes (apmēram 12x16 cm), katra grāmatiņa ir citādāka, tomēr formāts neliels. Tas, protams, saistīts ar izmaksām. Tikai ar 19. gadsimta beigām ābecēm sāk mainīt izmērus, 20. gadsimtā ābece parasti ir jau pielīdzināmas mūsdienu burtnīcu izmēram, apmēram 15x21 cm.

Kopš 19. gadsimta otras puses tirgū parādās pirmās latviešu autoru sastādītas un pārsvarā latviešu mākslinieku ilustrētas ābece¹⁰⁷, par grāmatas rada vienadabīgu un pārdomātu iespaidu. Samanāma daudz konkrētāk to mērķauditorija nekā pēc Stendera izdotajām plānajām (vidēji 10–16 lappušu biezām) grāmatiņām, kas vairāk ir adaptētas latviešiem un latviešu videi.

¹⁰⁷ Bieži ābecēm grūti noteikt mākslinieku – var redzēt, ka ilustrācijām nav viens autors, tomēr nekur grāmatas ievadnorādēs tas netiek paskaidrots konkrēti. Iespējams, ka daži zīmējumi ņemti no apgāda ārzemēs iepirktajiem krājumiem.

4. RUSIFIKĀCIJA UN ĀBEČU TRADĪCIJA

Latvijas daļas pa vienai jau 19. gadsimtā tika iekļautas Krievijas impērijas sastāvā, sākot ar 1894. gadu valdīja cars Nikolajs II, kurš turpināja cara Aleksandra III (valdīja 1881.–1894.) iesākto rusifikāciju, un Latvijas grāmatniecība tika pakļauta cenzūrai. Lai gan paši latviešu mākslinieki izglītojās Krievijā – Štiglicas Centrālā tehniskās zīmēšanas skolā, Pēterburgas Mākslas akadēmijā, Ķeizariskās Mākslas veicināšanas biedrības skolā, Pēterburgā studējošie mākslinieki nodibināja pulciņu „Rūķis”, kura uzdevums bija radīt patstāvīgu latviešu mākslu, tomēr ābeču noformējumā palēnām ienāk valdošās impērijas kultūras elementi. Strauji aug Latvijas pilsētas un tajās ieplūst krievu strādnieki, mācībspēki, ierēdņi, tiesu darbinieki. Izglītība ir joma, kuru stingri uzrauga krievu ierēdniecība.

Lai gan visas grāmatas cenzē un tajās, pirms tiek izdotas, tiek iespiests atzinums, ka cenzūra tās atļāvusi izdot, tomēr ir grāmatas, kurās rusifikācijas ietekme jūtama daudz vairāk kā citās. Tādas ir Jāņa Dāvja sastādītā ābece un pirmā lasāmā grāmata „Skolas draugs” un Kārļa Dāvja ābece „Bērnu draugs”. Jau 1902. gadā izdotais „Skolas draugs” ir grāmatas trešais izdevums, to izdod vēl divdesmitajos gados, tāpat „Bērnu draugs” piedzīvo atkārtotus izdevumus

Grāmatām nav norādīts ilustrators, taču pēc iniciāļiem un parakstiem zem zīmējumiem, ir skaidrs, ka tie ir vairāki. Arī ilustrāciju stilistika liecina, ka autori ir dažādi. Salasāmi šādi paraksti: S. Ivanovs, A.M. Lipšics, P. Višņevskis, Tadorins (visi kirilicā), kā arī latīņu burtiem: A. Stende, J. R. (Janis Rozentāls), A. St. (Aleksandrs Štrāls) un citi.

Abas grāmatas ir melnbaltām ilustrācijām, tās ir skaitliski daudz, attēlo gan priekšmetus un dzīvniekus, gan arī cilvēkus, zīmējumi grafiski, rūpīgi izstrādāti, zīmējums parasti paskaidro tekstu. „Bērnu draugā” pie teksta norādīts autors vai izcelsme – tautas dziesmas, Auseklis, Valters, J. Neikens un citi dzejnieki, J. Dāvis un reizēm atsauce uz „Skolas draugu”. Abas grāmatas sadalītas mazās nodaļās – „Bērnu draugā” tās atzīmētas tikai ar cipariem, bet „Skolas draugā” ieviesta krieviskā tradīcija apzīmēt tās ar paragrāfa zīmi un numuru.

Kopiespāids par grāmatas galveno varoni tomēr ir vairāk slāvisks, īpaši „Skolas draugā” visi zīmējumi vairāk akcentē krievu kultūras iezīmes. Ēkas atgādina čehovisko lauku muižu, arī bērni, kas spēlējas vai attēloti skolā, apģērbti krieviskās tradīcijās (kažokādas, mufes rokām, puīšiem ar jostu apjoztu krekli utt.), ja attēlota skola – pie sienas piestiprināta ķeizara Nikolaja II attēls. Kopumā galvenais varonis pārstāv pārtikušu – varbūt pilsētas ierēdņu vai lauku muižnieku – ģimeni, vairums ilustrāciju rada šādu iespaidu. Dzīvnieku bildēs parādās lācis.

Teksti abās grāmatās pārsvarā visi ar kādu morāli, īss stāstiņš un skaidri noprotama pamācība, bieži tiek akcentēta dramatiska pasaules izjūta – puisēni posta putnu ligzdiņu, pamācība – putni jāsargā, bērns, kas lauku sētas vidū stāv uz akas malas, stāstiņš ar nosaukumu „Nelaiمة nenāk brēkdama” vēsta par ģimenes tēvu, kas, kokus taupot, uzcēlis zemu aku bez vāka, paša dēls spēlējoties iekrīt un noslīkst, vīrs raud; stāstiņš par Pēterīti, kas nes tēvam ēst, pa ceļam iemieg, atnāk suns un apēd ēdienu, Pēterītis pamostas un sāk raudāt par zaudēto utt. Ilustrācijas gana izteiksmīgas. Ilustrācijas izdevumos mēdz tikt nomainītas

pret citām, stāstiņos mainīta intonācija. Piemēram, 1914. gada „Bērnu drauga” izdevumā stāstiņš „Mazais palīgs” vēsta par meitenīti Līziņu, kas vēl maziņa, bet liels palīgs mātei, zīmējumā redzama diezgan nabadzīga istaba, māte ar krūzi rokās, viņai blakus baskāje meitenīte auklē mazo māsiņu. Savukārt jau 1917. gada izdevumā meitenīti sauc Edīna, viņa tikpat liels palīgs mātei, tomēr ilustrācija cita un uzreiz arī noskaņa cita – gaišāka, pozitīvāka. Meitenīte, vecuma ziņā daudz jaunāka nekā iepriekšējā attēlā, kleitīnā, apsējusi priekšautiņu, zeķēm un zandelēm kājās, slauka grīdu ar lielu birsti, māte no blakus istabas, mazgājot traukus, viņā noraugās. Istabas iekārtojums liecina par pārticību. Nevienam no abiem attēliem nav autora paraksta.

Grāmatas akcentē skolas un skološanās nozīmi – gan ilustrācijas, kurās attēlota skola, skolēni solos, skolotājs, kas skaidro vielu, bērni, kas dodas uz skolu utt. Ir ievietots Ausekļa dzejolis „Uz skolu”, attēlā redzama ģimene – tēvs sēž un ēd pie galda, māte, kājās stāvot, pasniedz tēvam ēdienu, zēns, stalti izstājies, uzrunā tēvu. Dzejolīti, kuru ievada rindas: „Skolā, skolā iesim skolā, Ko mēs mājās darīsim”, ilustrē attēls ar diviem puisēniem vīzēs un skolas grāmatām padusēs.

Grāmatas diezgan bieži beidzas ar Krievijas impērijas himnu „Dievs, sargi ķeizaru!”¹⁰⁸ un ar cara Nikolaja II attēlu. Piemēram, 1914. gada izdevumā „Bērnu draugs” ir attēlots Nikolajs II, bet 1907. gada „Skolas drauga” pirmās daļas izdevumā – gan Nikolajs II, gan viņa sieva Aleksandra. 1907. gada izdevumā vēl nodrukāta arī dziesma – lūgšana par Latviju: „Dievs, svētī Latviju, Mūs’ maizes zemīti, Kur mītam mēs. Lai Tava svētība Mūs visus piepilda Un katru apgādā, To lūdzamies. Un dārgā dzimtene, Tu, mīlā Latvija, Lai dievs tev redz, Lai ciemus, pilsētus Un kungus, zemniekus, It visus cilvēkus Viņš mīli sedz!” . Kā arī mazs paskaidrojošs stāstiņš par Krieviju – ka to valsti, kur mēs dzīvojam, sauc par Krievu zemi jeb Krieviju, ka Latvija tikai maza Krievijas daļa, ka ķeizars ir kā tēvs, kas par mums gādā utt. Tomēr ne visos izdevumos ir tik liels akcents uz Krievijas impēriju, mainoties politiskajai situācijai un noslēdzoties Pirmajam Pasaules karam, aizvien lielāks uzsvars uz Latvijas patriotismu un savas zemes skaistumu.

1919. gadā tiek izdota „Taigas bērniem ābece”¹⁰⁹ ar Artūra Bērnieka (1886–1964) ilustrācijām, izdevums domāts latviešu diasporai Sibīrijā¹¹⁰. Ilustrācijas veidotas pēc K. Dāvja „Bērnu drauga” izdevumiem, klišejas kokā grebis A. Bērnieks. Rokraksts neveikls, robusts, zīmējumi attāli atgādina oriģinālus, pēc kā tie tapuši, tomēr rada sirsnīgu un labestīgu iespaidu. Arī ābece tekstiņi ir galvenokārt tie paši, kas Dāvja grāmatā. Izpaliek ķeizara slavinājumi, jo ābece jau tiek izdota 1919. gadā, toties ir J. Poruka dzejolis „Tracis” par kaķīti un zaķīti, kam veltīti 2 zīmējumi – viens rāda kaķa un zaķa satikšanos kāpostu laukā, otrs noslēdz dzejoli un attēlo lielo skriešanu un traci: puisēns skrien pāri vagām pakal kaķim, suns jož aiz zaķa, divas peles stāv uz pakalķājam un smejas. Interesants moments, salīdzinājumā ar citām līdz šim apskatītajām ābecēm un prototipu – Dāvja „Bērnu draugu”, ir sejiņas, kas rotā kāpostus. Tiem sazīmēta izteiksmīga mīmika un piešķirta dzīvība.

¹⁰⁸ Dziesma „Dievs, sargi ķeizaru!” bija Krievijas impērijas himna no 1833. gada līdz 1917. gadam.

¹⁰⁹ *Taigas behrneem abeze*. Krasnojarska: Sibīrijas un Urālu latviešu nacionālās padomes Izglītības un koloniju nodaļa, 1919.

¹¹⁰ „Kādi 1000 eksemplāri nogādāti arī Latvijā” – Osmanis, J. *Saules akmens*. 199. lpp.

Pārsvarā tekstiņi atlasīti par dzīvnieku tematiku, attiecīgi tiem arī pieskaņotas ilustrācijas. Ir stāsts un dzejolis par vilkiem un attēls ar vilkiem, ir stāsts par pūci un zaķi, attēlā redzama pūce, ir par gaili un vardi un tieši to arī rāda ilustrācija utt.

Izpaliek dramatisms, skumjie vai ļoti moralizējošie stāsti. Protams, ir stāstiņi, kuros norādīta pareizā un nepareizā rīcība, kā „Ābolu zaglis” vai „Meliem īsas kājas”, tomēr tie izstāstīti ar humora pieskaņu un nerada nomācošu iespaidu. Cilvēku attēlojumi vairāk iezīmē kontūru, apveidus, netiek izzīmētas sejas, Ābece tiek nobeigta ar Ausekļa dzejoli „Uz skolu”.

Kopiespajds par ābeci ir pozitīvs, tai ir labsirdīga un sirsnīga kopnoskaņa, kuru netraucē neveiklie zīmējumi, bet, tieši otrādi, papildina to.

Kopumā par laika posmu var sacīt, ka izdotas ir ne viena vien latviešiem domāta krievu ābece, piemēram, J.P. Kraukļa „Krievu ābece priekš latviešiem” (Rīga: Lipinskis, 1879), Klava Ukstiņa „Kreewu abeze preeksch skolahm” (Liepāja, 1876) utt., tomēr tās neieviesās, tauta nepieņēma. Bija autori, kas pakļāvās valdošajai Krievijas impērijas ietekmei un radīja pielāgotas grāmatas ar politisku zemtekstu, tomēr 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma posmu ābeču jomā nevar raksturot kā izteiktu tikai rusifikācijai pakļautu standartu ieviešanu dzīvē. Paralēli krieviskas ievirzes ābecēm tika drukātas gan jau iepriekš izdotas latviešiem pielāgotās ābece ar vācu un citu valstu autoru ilustrācijām, gan ābece, kurās nebija ilustrāciju, bet uzsvars tika likts uz burtu un skaņu mācību, rakstību un reizrēķinu, tika joprojām iespiestas ābece, kurās lasāmdaļu veidoja reliģiska satura teksti, un ābece, kuras veidoja latviešu autori.

5. LATVIEŠU AUTORU KOPDARBS ĀBECES TAPŠANĀ

20. gadsimta 20. gadi iezīmē Latvijas brīvvalsts laiku, lai arī pēckara gadi nozīmē ekonomisku atkopšanos, tomēr valda garīgs pacēlums. 1921. gadā darbu uzsāk Latvijas Mākslas akadēmija, nodibinās dažādas mākslinieku biedrības, rodas jauni grāmatu apgādi. Neatkarības 20 gados tiek uzbūvētas gandrīz 400 jaunas skolas ēkas, pārbūvētas nepilnas 600 esošās, izglītībai tiek atvēlēti apmēram 15 % no kopējiem ienākumiem, strauji uzplauka latviešu kultūra.

To var redzēt arī ābeču jomā – tiek radītas grāmatas latviešu bērniem bez politiska uzslāņojuma, cenzūras, reliģijas ietekmes un nepielāgojot vietējam tirgum un patērētājam kādas citas valsts mācību un grāmatniecības materiālu.

5.1. Leons Paegle un mākslinieki Niklāvs Strunke un Ansis Cīrulis

Leons Paegle (1890–1926), skolotājs, rakstnieks, sabiedrisks darbinieks, 20. gadu sākumā ir sastādījis divas ābece – vienu ilustrējis mākslinieks Niklāvs Strunke (1894 – 1966) un otru – Ansis Cīrulis (1893–1942), arī mākslinieks un grafiķis. Abas grāmatas ir noformētas vienotā stilistikā, vienas nosaukums – „Vālodzīte” (ar Cīruļa ilustrācijām), otras – „Vālodzes šūpulis” (ar Strunkes zīmējumiem).

Abu ābeču vākus rotā vālodzes attēls, vāki krāsaini, robustajam zīmējumam izmantotas vien 3 krāsas. Abas grāmatas ilustrētas, izmantojot tautiskos un folkloras elementus, abām zīmējuma rokraksts mazliet smagnējs, tomēr plašs, drošs, pārliecināts. Abi mākslinieki savulaik pievērsušies kubismam¹¹¹, tā ietekme jūtama arī ilustrācijās – ne kubismam raksturīgais detaļu lauzums, cik tieši smagnējība, ķermeņu un apveidu vienkāršošana.

„Vālodzīte”¹¹² ir 16 lappušu plāna bilžu ābece, izmēros krietni lielāka par Stendera „Bildu ābici”, tomēr vizuālais ābece iekārtojums atsauc atmiņā Stendera garadarbu. Lappusē izkārtoti 3 zīmējumi, viens virs otra, rāmīšos – kā Stenderam. Katram burtam veltīts viens zīmējums, šoreiz 26 zīmējumi, burti nav alfabētiskā secībā, attēli veltīti: i, u, a, au, e, ola, s, m, n, g, z, r, d, b, k, p, c, v, j, dz, f, h, š, ž, č, atsevišķi apskatīti, bet bez zīmējumiem: ī, ū, ā, ē.

Attēli melnbalti, uz katra vidū ar sarkanu krāsu iespiests attēlotais burts, kā zīmogs uz zīmējuma, tomēr bildi tas netraucē uztvert. Lai gan attēlotais objekts tverts lielās, plašās līnijās, neiegrimstot detaļās, tomēr jau no pirmās lappuses ir skaidrs, ka adresēta ir latvietim un ka attēlotā vide ir latviskā ainava, sēta, pasaule. Pie burta „u” attēlota nepārprotami Daugava, jo uzpazīstami ir Daugavas loki, vienā krastā siena gubiņa, pa upi peld buru laiva ar uzvilktu sarkanbaltsarkanu (zīmējumā gan melnbaltu) karogu. Attēls pietiekami klišejs, lai, iedarbojoties uz skatītāja zemapziņu, liktu melnbaltu karogu nodēvēt par sarkanbaltu. Attēlos redzama gan lauku vide – meža ieloki, lauku sēta ziemā un vasarā, gan pilsētas augstie nami un fabrikas, tilts un tramvajs. 9 zīmējumos parādās cilvēki, pārējie vairāk veltīti

¹¹¹ Kubisms – mākslas virziens, kas aizsākas ar Pikaso darbu „Avinjonas meitenes”, redzamākie pārstāvji – Pablo Pikaso un Žoržs Braks. Kubisms – gleznās parādās 3 dimensiju kubveida elementi, plaknes laušana, atteikšanās no viena skatpunkta, krāsu paletes sašaurināšanās.

¹¹² *Vālodzīte. Bilžu ābece*. Sastādījis Paegle, Leons. Rīga: Daile un Darbs, 192-

dzīvniekiem un putniem, daži ir tikai ainaviski (upe, egle, ziema) vai attēlo kādu priekšmetu, piemēram, olu. Dzīvnieki parasti attēloti vairāki – kā dialogā, divi baloži, vista, gailis un cālīši, hiēna (hijene) un haizivs, vilku bars utt. Bieži cilvēks kopā ar dzīvnieku – meitenīte un suņi, kas viņu sagrābuši aiz priekšautiņa (divskanis au), puisēns sarunā ar papagaiļi (papugailis) pie burta „p”, čigāns un saimnieks tirgū pie zirgiem (č) u.c.

L.Paegle bērnus uzrunā ar uzvedinošiem jautājumiem, ļaujot vērot un domāt par attēlu. Ābeci ievada izkopts attēls, pie attēla jautājumi: „Ko tu redzi uz bildes? Ar kādu skaņu sākas vārdi – izkārtne un izkopts? Nosauc vēl dažus vārdus, kas sākas ar „i”. Uzzīmē „i””. Pirmie trīs attēli tiek papildināti ar līdzīgiem jautājumiem un uzdevumiem, vēlāk seko attēls ar klāt pierakstītiem vārdiem, kas sākas vai kas sevī ietver attiecīgo burtu. Autors izmanto analītiski – sintētisko metodi¹¹³, kad vārds sākotnēji tiek sadalīts zilbēs un skaņās un tad atkal apvienots veselumā. Pie daļas no attēliem jau lasāmi teikumi vai pat stāstiņi (pie pēdējiem). Attēliem seko alfabēts, rakstīti burti un cipari. Grāmata nav bieza, tomēr pilnīgi droši var apgalvot, ka tā domāta latviešu bērnam.

Niklāva Strunkes ilustrētais „Vālodzes šūpulis” (1922)¹¹⁴ ir līdzīgā stilistikā ieturēts divu autoru kopdarbs. Vāks tajās pašās trijās krāsās – dzeltenā, sarkanā un melnā. Taču šī jau ir ābece, ne bilžu ābecīte – šai grāmatai ir 88 lappuses. Grāmata no sākuma līdz beigām uztur dialogu ar lasītāju, tiek vaicātas viņa domas, lūgts uzzīmēt vai aprakstīt kādu attēlā redzamo dzīvnieku, nodarbi utt., bērns tiek rosināts ko darīt, piemēram, pie burta „u” tiek lūgts sameklēt „u” avīžu sludinājumos un izgriezt to, pie burta „i” (jau grāmatas otrajā, lasāmdaļā), kur tiek stāstīts par kaķīti Inci, tiek aicināts gan Inci uzzīmēt, gan izveidot no māliem, gan aprakstīt. Grāmatas ilustrācijas nav tik saspiestas kā iepriekšējā ābecē, viens attēls pa visu lappusi. Zīmējums divkrāsains – zils ar melnu, tieši tāpat, kā iepriekš, pāri zīmējumam uzspiests liels burts, kas netraucē saprast ilustrāciju. 29 attēli ābece – burtu un skaņu – daļā, tie ir krāsaini, izzīmēti. Un lasāmdaļā pieci attēli ir shematiski, tikai konturēti. Tekstu vienu no otra atdala ugunskrusta vai auseklīša zīme, lappusi ievada un noslēdz rotājošs elements – lauza, viļņota līnija.

Ilustrācijas attēlo dzīvniekus, tikai divās no 29 ir cilvēki, atkal jau tiek izmantots čigāna tēls – jau kopš Stendera laikiem čigāni ābecēs tiek pieminēti itin bieži. Šajā arī čigāns dancina lāci, gluži kā lāci dancināja Stenders savā ābecē. Diezgan daudz tiek attēloti eksotiskie dzīvnieki, piemēram, zilonis, kamielis, lauva, šimpanze, pārēji jau bērniem pazīstami – latviešu mežos un sētās (kaķis, dzenis, teteris, suns, pele gailis u.c.)

Tekstiņi izraudzīti gan no tautas folkloras, gan ievietoti paša sastādītāja sacerētie, tomēr neviens nav moralizējošs, traģisks, attieksme no autora puses pozitīva un labestīga, grāmata atstāj mierīgu un draudzīgu iespaidu.

Ābecē jūtama abu autoru saspēle, un arī par šo grāmatu var sacīt, ka tai ir skaidri nolasāms lasītājs – latviešu bērns.

¹¹³ Anspoka, Zenta. Ieskats latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību grāmatu izstrādes vēsturē. Pieejams šeit: http://bilingvals.lv/uploads_docs/Zenta_Ans_poka_zin_raksts_1303883724.pdf (skatīts 2015. gada aprīlī)

¹¹⁴ *Vālodzes šūpulis. Abece*. Sastādījis Paegle, Leons. Rīga: Daile un Darbs, 1925.

5.2. Jānis Ezeriņš, Jānis Grīns un Eduards Brencēns

Šo trīs autoru kopdarbs ir ābece un lasāmā grāmata pirmsskolai „Valodiņa” (1922)¹¹⁵. Rakstnieks Jānis Ezeriņš (1891–1924) un rakstnieks un pedagogs Jānis Grīns (1890–1966) atlasījuši latviskus, pārsvarā folklorā balstītus tekstus, mākslinieks, grāmatu ilustrators Eduards Brencēns (1885–1929) radījis ļoti vitālu, krāsainu ilustrāciju kopumu, radot nepārprotami latvisku ābeci.

Tāpat kā iepriekš, latviskumu pasvīturo gan atpazīstamā vide, gan izmantotā folklorā (pasakas, tautas dziesmas mīklas utt.), Brencēns nevairās no sava laika iekļaušanas zīmējumos (piemēram, mūsdienīgs istabas iekārtojums), tomēr akcents ir vairāk uz lauku un zemnieku dzīves atveidi. Pārsvarā zīmējumi daudzfigurāli, rada iespaidu par kustīgumu, darbību. Tiek svinēti svētki – iets budēļos, svinēti Jāņi, fiksēta lauku sadzīve – arts tīrums, malti graudi, vākti kartupeļi. Attēlos daudz bērnu – peldas, ceļ sniegavīru, rotaļājas.

Tikai viena ilustrācija ir tipiskais Rīgas attēls no Pārdaugavas puses, baznīcas torņu apveidi un Daugava ar buru laiviņu priekšplānā. Tas arī vienīgais skats bez figūrām.

Šajā ābecē pirmo reizi dzīvnieki ir antropomorfizēti, piecelti pakaļkājās un tiem piedēvētās cilvēciskās īpašības attēlotas arī zīmējumos. Iepriekš tika citētas pasakas, teikas, tautas dziesmas utt., kur tekstā skaidri noprotams, ka dzīvnieki sarunājas, taču zīmējumi bija zooloģiski precīzi, ilustratīvi. Brencēns ir pat apgērbis dzīvniekus cilvēku drēbēs.

Ābece daļā ir 29 krāsaini attēli ne alfabētiskā secībā sakārtotiem burtiem un skaņām, lasāmajā daļā zīmējumi ir grafiski melnbalti. Katrā lappusē viens krāsains attēls, zem tā burts vai skaņa, kas jāapgūst, ar kādu septīto attēlu pēc kārtas parādās arī teikumi ar attiecīgo skaņu, vēlāk jau arī īsi lasāmi stāstiņi. Zem krāsainā attēla un lasāmā materiāla izkārtots viens melnbalts zīmējums, kas arī paskaidro mācāmo burtu, rada asociācijas ar apgūstamo skaņu, kā arī savilkta līnija kā burtnīcā un uzrakstīts kāds vārds vai teikums par tēmu.

Ābece – ar krāsainajiem, kustīgu figūru attēliem, atlasītajiem folkloras tekstiņiem bez uzmācīgas morāles vai autoru norādēm, kā pareizi saprast lasīto – rada ļoti vieglu, dzīvespriecīgu iespaidu.

Neatkarīgas valsts statuss nostiprina latviskumu un nacionālas pašapziņas iezīmes arī latviešu ābecēs: autori ir latvieši, grāmatas tiek radītas mērķtiecīgi latviešu bērnam un gan sastādītāji, gan ilustratori nevairās no apzināta latviskuma izcelšanas – ilustrācijās ienāk latviešu rakstu zīmes, tiek attēlots sarkanbaltsarkanais karogs, tipiski Latvijas dabas un pilsētu skati, aprakstītas un attēlotas ieražas un tradīcijas. Pirmo reizi ābece tiešām var dēvēt par latviešu ābecēm.

¹¹⁵ *Valodiņa: ābece un lasāmā grāmata pirmsskolai*. Sastādītāji Ezeriņš, Jānis, Jānis Grīns. Rīga: Roze, 1924.

6. PIRMĀS NEATKARĪBAS LAIKA ĀBECES

Latvijas pirmās neatkarības laikā – no 1918. līdz 1940. gadam – grāmatniecības jomā vērojams uzplaukums, ja pirmajos pēckara gados apgādiem trūkst līdzekļu, ir grūti uzsākt darbību, tad jau trīsdesmito gadu beigās (1938–1940) reģistrēti 479 izdevēji, no tiem profesionāli – 166, neatkarības laika posmā iznāk vairāk nekā 27 tūkstoši grāmatu, vislielākās tirāžas pieredz tieši mācību grāmatas (arī kalendāri un tulkotā beletristika)¹¹⁶. Ābeču jomā vērojama ābeču dažādība – ir pieejamas gan iepriekšējos gados sevi pierādījušās ābece – kā Kārļa Dāvja „Bērnu draugs” (1914) un Pētera Abula „Skolas druva” (1898), gan divdesmito gadu jauninājumi – Leona Paegles „Vālodzes šūpulis” (1922) un Jāņa Ezeriņa un Jāņa Grīna „Valodiņa” (1924, izdota vēl Stokholmā 1958), tās visas tiek izdotas un lietotas līdz pat četrdesmito gadu sākumam. Ābeču klāstu papildina vēl daudz un dažādi izdevumi, vairāki no tiem sagatavoti un iespiesti Jāņa Rozes apgādā, kura grāmatas ir iecienītas gan kvalitātes, gan spējas iespaiddarbus operatīvi nogādāt pie pircējiem pat tālākās lauku skolās dēļ.¹¹⁷

Tiek izdotas ābece gan skolām, gan mājas mācībai un bērnu priekam. Piemēram, 1920. gados Izglītības Ministrijas skolām ieteiktās ir Indriķa Rītiņa ābece „Avotiņš” un Kārļa Dēķena „Jaunā ābece”¹¹⁸, savukārt trīsdesmito gadu vidū (1935, 1938) tie ir citi autori – kā Herberts Dorbe („Gaismiņa: ābece un pirmā lasāma grāmata mājai un skolai” (1930))¹¹⁹, Fricis Jansons („Soli pa solim. Ābece un pirmā lasāmā grāmata” (5. Izdevums – 1938))¹²⁰, kā arī jau zināmie Pēteris Abuls ar „Skolas druvu” un Jānis Dāvis ar „Jauno ābeci”, par derīgu atzīts tiek arī I. Rītiņa „Avotiņš”¹²¹. Izglītības Ministrijas atļauto vai par derīgām atzīto grāmatu sarakstus publicē preses izdevumi – piemēram, laikraksti „Jaunākās Ziņas”, „Valdības Vēstnesis”, mēnešraksti „Izglītības Ministrijas Mēnešraksts”, „Audzinātājs”.

Mācību grāmatas ir pārskatāmas, strukturētas – lapas augšpusē ir zīmējums, velītis konkrētam burtam, zem ilustrācijas ir īss teksts. Zīmējums lapas augšpusē netraucē zemāk izvietotajiem vingrinājumiem lasīšanā un rakstīšanā. Lasāmais teksts reizēm tikai daži vārdi, reizēm teikums, dažkārt kāda divrinde vai pants (bieži tieši šādā secībā – sākumā bērns mācās salasīt vārdu, tad teikumu, pēcāk jau arī garāku tekstu), viss atkarīgs no autora metodiskās ieceres un pamatojuma. Pirmā grāmatas daļa velītā burtu apguvei, otrā – lasīšanai, pirmā parasti ilustrēta bagātīgi, krāsainiem un košiem zīmējumiem, otrā daļa velītā lasāmajiem tekstiem un tie ilustrēti tikai dažām ilustrācijām, parasti melnbaltām.

Skaista noformējumā un pārdomāta struktūrā ir Indriķa Rītiņa sastādītā ābece mājām un pirmskolai „Avotiņš” (4. izdevums – 1925) ar Alberta Kronenberga ilustrācijām. Ābece

¹¹⁶ Zanders, Viesturs. Nacionālā grāmatniecība gadsimtu ritumā. Grāmatā: *Latvieši un Latvija. IV sējums. Latvijas kultūra, izglītība, zinātne*. Atbildīgie redaktori: Hausmanis, Viktors, Maija Kūle. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, 336.-340. lpp.

¹¹⁷ Raksts par Jāni Rozi un viņa apgādu pieejams: <http://www.letonika.lv/groups/default.aspx?cid=1007095> (skatīts 2016. gada maijā)

¹¹⁸ Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Nr. 3. Noteikumi par Latvijas obligatorisko skolu skolotāju tiesību iegūšanu. 284. lpp.)

¹¹⁹ Audzinātājs, Nr. 9. Pamatskolās lietošanā atļauto mācību grāmatu saraksta otrais papildinājums. 42. lpp.

¹²⁰ Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Nr. 12. 157. lpp.

¹²¹ „Jaunākās Ziņas”, Nr. 203 (1936.08.09.) Mācības grāmatas pamat- un vidusskolām. 11. lpp.

piezīvojusi vismaz 5 pārstrādātus izdevumus (5. izdevums – 1930). Indriķis Rītiņš, līdzīgi Leonam Paeglem, burtmācības grāmatu veidojis, īpaši domājot par bērniem un viņu uztveres īpatnībām. Autors priekšvārdā skaidro:

„Viens no audzināšanas pamata principiem, kurš jāievēro arī lasīt mācot, ir: sākt no tuvākā un pazīstamākā un tikai pēc tam pāriet uz tālāko, mazāk pazīstamo. Saprotamākais un pazīstamākais valodā mūsu apziņā ir dzīvs vārds, zināma priekšmeta, tā īpašības, darbības u.t.t nosaukums; otrā vietā stāv vārda sastāvdaļas – skaņas, trešajā – burts kā skaņas nozīmējums un tikai pēdējā vietā vārds grāmatā.(..) Minētos principus esmu ievērojis,sastādot pārrunājamo ābeci. Pirmajā posmā nav nesakarīgi vārdi, bet stiepijas cauri viens vienīgs tēlojums – brālīša un māsiņas piedzīvojumi. Audzinātājs ar bērnu pārrunā bildīti, izlasa stāstiņa attiecīgo daļu, uzsver un izceļ atzīmētos vārdus vai izsauzienus un tad tos apstrādā pēc dotiem aizrādījumiem. (..)

Bērnu pašdarbības veicināšanai lemti arī zīmējumi, kuri galvenā kārtā izraudzīti tā, lai nāktu pie rezultātiem vienkāršajām līnijām. Otrajā posmā der bērniem uzdot pašiem ilustrēt lasamu gabalu. Pēdējā nodarbošanās bērniem ļoti tīk, bez tam viņai ir liela attīstoša nozīme. Ja ar šīs ābece palīdzību mūsu mazajiem izdotos iemācīties „grāmatu” bez pēkšņa lūzuma, no rotaļām pamazām pārejot uz nopietnu darbu, tad man būtu apziņa, ka mans mēģinājums izdevies.”¹²²

Ābece radīta bērniem – nesteidzīgai burtu apguvei, pamatīgai izpētei, viena lappuse atvērumā ar krāsainu, ierāmētu zīmējumu, kas ilustrē grāmatu caurvijošo stāstiņu, daudz ar lasīt mācītāju pārrunājamo jautājumu (par ilustrāciju, par stāstiņu, par bērna dzīvē pieredzēto), kas vedina saskatīt mācāmo burtu valodā, zināmos vārdos. Otra lappuse veltīta bērna pašdarbībai – melnbalti ilustrēta darba lapa. Tajā paredzētas vietas izgrieztiem burtiem (no klātpievienotās burtu lapas), veidojot jaunas skaņas un zilbes. Autors vedina bērnus darboties dažādos materiālos – veidot, piemēram, burtu „a” no klūdziņām, no māla, izgriezt to no burkāna vai kāļa, uzzīmēt burtiņu smiltīs. Ja Stenders ar „Bildu ābici” aizsāka arī latviešu bērnu daiļliteratūru, tad I.Rītiņš spilgti turpina viņa iesākto – „Avotiņš” ir līdz pēdējam sīkumam pārdomāta ne tikai mācību grāmata, bet arī lasāmgrāmata, jo no pirmās lappuses līdz pēdējai to caurvij stāsts par brāļa un māsas pieredzēto mežā un atgriešanos mājās. Autora ieceri uztvēris un spējis vizualizēt A.Kronenbergs, zīmējumi ir rūpīgi izstrādāti, tajos skaidri nolasāma stāstiņa ideja. Grāmatu caurstrāvo mīlestība un pietāte pret jauno lasītāju un burtu apguvēju – bērnu.

Mīļām un dzīvespriecīgām ilustrācijām rotāta ir Friča Jansona¹²³ „Soli pa solim: ābece un pirmā lasāmā grāmata pilsētas bērniem” (1929)¹²⁴ Mākslinieka Franča Ernesta Banges (1895 – 1974) radītā pasaulē mīt bērns – draiskulīgs, rotaļīgs, draudzīgs, izzinošs, zinātkārs. Krāsainu zīmējumu centrā ir mazais cilvēks, pasaule – daba, ainava, dzīvnieki utt. – ir perifērijā (atšķirībā no Kronenberga ilustrētā „Avotiņa”, kur cilvēks ir tikai daļa no varenās

¹²² *Avotiņš*. Sastādījis Rītiņš, Indriķis. Rīga:Valters un Rapa, 1925. 6.-8. lpp.

¹²³ Frīcis Jansons (1875–1957), pedagogs, rakstnieks, lasāmgrāmatu „Soli pa solim” autors. „Soli pa solim” ietver vairāku grāmatu secīgu sēriju, pirmā no tām ir ābece un lasāmgrāmata.

¹²⁴ 1929. gadā tiek izdota arī „Soli pa solim: ābece un pirmā lasāmā grāmata lauku bērniem” tādas diferencētas – pilsētas un lauku bērniem – tās tiek iespiestas vēl trīsdesmito gadu sākumā, pēcāk – trīsdesmito gadu otrajā pusē – izdod bez īpašas norādes: „Soli pa solim:ābece un pirmā lasāmā grāmata”.

dabas). Lielākoties dzīvi bērni izzina un izbauda draugu bariņā – peldas, slido, rotaļājas lietū, spēlē spēles, vannu lelles, dažkārt bērni redzami kopā ar pieaugušajiem – pie gotiņas un citiem mājdzīvniekiem, pavadot mammu uz tirgu un veikalu, klausoties vecātēva stāstos.

Ābece bērnu mājniecībai iekārotas brīvāk, tām nav tik noteikta lapas uzbūve. Lielākoties visas šā posma ābece ir iekārtotas līdzīgi – balstoties Stendera tradīcijā. Ilustrācija ābece lapā ļoti bieži ir ievietota horizontāli, ar melnu, smalku līniju apvilktā rāmītī, bieži vienā lappusē divi zīmējumi viens virs otra. Reizumis tajās ir vingrinājumi rakstīšanai, rakstīto burtu, zilbju un vārdu paraugi¹²⁵. Dažkārt¹²⁶ pievienotas reizinājuma un dalīšanas tabulas, grāmatās sauktas pat „tabelēm”.

Populāra¹²⁷ ir „Jautrā ābece” (1936)¹²⁸ ar karikatūrista Jāņa Dreslera (1896–1971) skatījumu uz dzīvi un bērniību. Dzīvespriecīgi un krāsaini¹²⁹ zīmējumi spilgti papildina paša Dreslera sarakstītos joku – atskaņu pantiņus¹³⁰ vai izvēlētos tekstus (pasakas, dzejoļus, pastāstus), pārsvarā humoristiskus. Dreslers rada vieglu un nenopietnu vidi, lai gan zīmējumi nav bērnišķīgi, stils vairāk atgādina Eduarda Brencēna pieaugušo nopietnību. Ja ilustrācijā attēlots tik vien kā dzenis kokā un fonā saimniecība, tad pantiņš rada vieglu gaisotni: „Kalējs pierunāja dzeni:/ „Esam darbinieki seni./Kaimiņos man strādāt nāci,/Kā es beidzu kalt – tu sāci!”” Pārsvarā zīmējumi rāda cilvēku gaitas, bērnu ikdienu. Joprojam ieturēts Stendera stils – divi attēli lapaspusē, tomēr katram burtam netiek veltīts atsevišķs zīmējums. Lappusē vismaz četri mācāmie burti, piemēram, pie burtiem „c”, „l”, „d”, „m” redzami divi zīmējumi – vienā attēlots vīrietis, kas braši nes maisu uz muguras, un puiselis, kas cenšas uzvelt citu maisu savā mugurā (teksts „cel mai – su”) un otrā attēlā divi bērni šūpojas uz blukim pārlīkta dēļa, zēns ar vienu roku pieturas pie dēļa, ar otru, gaisā paceltu, māca spiedošai meitenei otrā dēļa galā nebaidīties („Dēlis Dāmai bailes”). Skuķēns ar banti matos, kājas gaisā un spiedz, bet tekstā nosaukta par Dāmu. Dreslera ābeci īpašu padara alfabēta attēlojums priekšmetos – katrs priekšmets izliekts attiecīgā burta (ar kuru sākas vārds) formā. Burts „a” – kā divas kopā saliktas saspraužamās adatas, „b” – attēlo brilles, „c” – izvīts kā cilpa, daži vārdi nozīmē skaņu, piemēram, pie „č” ir rakstīts „čir – čirr”, bet ilustrācijā redzams zāles stiebram pieplacis sienāzis, kas rada šo skaņu. Bet burts „d” attēlo uz dakšiņas uzspraustu desas līkumu (zem katra izzīmēta burta rakstīts attiecīgais vārds vai skaņa, pie „d” ir divi vārdi – „desa” un „dakšiņa”). Tieši rotaļīgais un nenopietnais skatījums būs licis šo ābeci iemīļot tautā.

¹²⁵ Jāņa Saulīša *Gaiļa ābece*, Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936; Miķeļa Štāla *Priecīgs sākums. Ābece un pirmā lasāmā grāmata*. Rīga: Valters un Rapa, 1936; Herberta Dorbes *Ābece majas mācībai*, Rīga: A. Jessens, 1933.

¹²⁶ Jāņa Dreslera *Jautrā ābece*, Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936; Jāņa Saulīša sastādītā *Gaiļa ābece*, Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936.

¹²⁷ Raksts par Jāni Rozi. pieejams: <http://www.letonika.lv/groups/default.aspx?cid=1007095> (skatīts 2016. gada 3. maijā)

¹²⁸ *Jautrā ābece*. Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936.

¹²⁹ Visi zīmējumi ir krāsaini, izņemot vienu 21. lappusē – cūku, kas silē kā šūpulī šūpina savus sivēniņus: „Cūka šūpo sivēniņus,/ Silē salikusi viņus:/ Nemierīgi mazie rukši/ Vēderiņi viņiem tukši!” Pie pantiņa paraksts J.D. – Jānis Dreslers. Rodas iespaids, ka zīmējums ņemts no kādiem citiem avotiem vai nav pagūts to izkrāsot.

¹³⁰ Jānis Dreslers kopš 1927. gada bijis dažādu preses izdevumu karikatūrists (galvenokārt publicējies „Atpūtā”), pats sarakstījis asprātīgas četrindes un tās ilustrējis.

Kā īpaša jāmin Elzas Krūkles sastādītā un divu mākslinieku – Kārļa Veidemaņa (1897–1944) un J.Lagzdiņa¹³¹ – ilustrētā ābece „Oktobrēns: ābece mājai un skolai”(1928). Grāmata izdota Maskavā apgādā „Prometejs” lietošanai latviešu skolās Padomju Savienībā. Autore priekšvārdu sāk ar atziņu, ka „šī ir pirmā ābece latviešu valodā, kas nav sastādīta pēc tradicionālās skaņošanas metodes”¹³², viņa pielieto analītisko metodi – sāk ar vārdu, ko uzskatāmi attēlo zīmējums, un tad pāriet pie balsieniem un visubeidzot pie burtiem. Grāmata ir melnbalta, daudz ilustratīvo zīmējumu, taču kopā ar mācāmo vielu iespaids ir raibs, blīvs. Teksti atklāj autores padomju pārliecību – tie ir par oktobrēniem, revolūcijas svētkiem, par vectētiņu Leņinu, par pionieriem sādžā utt. To atklāj arī zīmējumi – labi audzinātu, pieklājīgu bērnu, kas aug komunismam un padomju iekārtai.

6.1. Ābeču ilustrators Eduards Brencēns

Divdesmito gadu sākumā ābeču jomā sevi pieteica mākslinieks Eduards Brencēns ar „Valodiņas” ilustrējumu. 1928. gadā Jāņa Rozes apgādā iznāk Jāņa Saulīša sastādītā un Eduarda Brencēna ilustrētā „Gaiļa ābece”¹³³, ābece ar gaiļi uz vāka. Stilistiski grāmata atpaliek no Ezeriņa un Grīna sastādītās mācību grāmatas. Gan vizuālais noformējums ir robustāks: cilvēki ar neproporcionāliem ķermeņiem, milzīgām plaukstām, neveikli kustībās, gan arī saturiski ābece rada saspīestības iespaidu: katrā lappusē ir aplūkoti vismaz 3 burti, puse nelielās – 32 lappušu plānās – grāmatas ir veltīta alfabētam, otra puse – lasāmtekstiem. Trešdaļa zīmējumu ir daļēji krāsaini. Tomēr grāmatas kopējais noformējums ir vienots – katrs zīmējums ir ierāmēts, Brencēns pieturas pie sava stila – attēlot latviešu zemnieku ģimenes locekļus darbībā („Valodiņa” zīmējumi ir daudzfigurāli, šajā ābecē zīmējumi ir statiskāki un tajos attēloti viens vai divi cilvēki) zīmētais sasauca ar tekstiem, starp kuriem ir arī Plūdoņa, Aspazijas, Blaumaņa dzejoļi. Piemēram, 9.lappusē apskatīti 4 burti : „Bb, „Gg”, „Oo”, „Ll”, tajā ir 2 zīmējumi – meitene, kas baro vistiņu un zem tā ir lasāmteksts; „ti – bi tibi tibiņa”, kā arī brūnaļas attēls un teksts: „mū mū mana gotiņa”. Ar rakstītajiem burtiem rakstīts: „b g tibiņa gotiņa o”. Acīmredzot pārējais ir jāpaveic bērna lasītmācītājam. Ābecē ir ievietotas arī reizinašanas un dalīšanas tabulas (grāmatā sauktas „tabeles”). Apjomā nelielā dzeltenvāku grāmata tiek izdota vēl trīsdesmito gadu vidū (1936) un 1940. gadā, lietotāju vidū tā ir iecienīta.¹³⁴

Tajā pašā – 1928. gadā – Rozes apgāds izdod Friča Ābeles „Ābeci mājas bērniem”. Tā noformēta ar Eduarda Brencēna „Gaiļa ābece” ilustrācijām, papildināta tikai ar dažiem jauniem zīmējumiem. Grāmata ir izvērstāka – lapas puse veltīta vienam, reizumis diviem burtiem, vairāk arī teksta. Pie burta „v” redzams augšminētais zīmējums ar meitenīti un vistiņu, zem tā stāstiņš „Vistiņa” – par meitenīti Vilmiņu un viņas vistiņu, kura tiek sargāta no viltīgās vārnas un acīgā vanaga, barota vārītiem graudiņiem, kas ziemā tiek novietota siltā aizvēnī, bet vasarā viss sētsvidus ir viņas. Līdzīgs princips vērojams arī pie citiem burtiem – izvēlētajā tekstā (autora radītajā vai tautas dziesmās) daudz vārdu ar mācāmo burtu. Taču „Ābece mājas bērniem” nekļūst tik populāra kā „Gaiļa ābece” un „Valodiņa”.

¹³¹ Autore nav varējusi atrast ziņas par mākslinieku.

¹³² *Oktobrēns: ābece mājai un skolai*. Sastādījis Krūkle, Elza. Maskava: Prometejs, 1930. 3. lpp.

¹³³ *Gaiļa ābece*. Sastādījis Saulītis, Jānis. Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936.

¹³⁴ Rakstā par Jāni Rozi : www.letonika.lv/groups/default.aspx?cid=1007095 (skatīts 2016. gada maijā)

6.2. Miķelis Štāls, Artūrs Drekslers „Priecīgs sākums”

Ābece, kuras vizuālais iekārtojums atšķiras no iepriekšminētajām grāmatām, ir Miķeļa Štāla¹³⁵ un Artūra Drekslera¹³⁶ „Priecīgs sākums. Ābece un pirmā lasāmā grāmata” (1927). Grāmata ir bieza – 150 lappuses, tajā ir daudz neierāmētu, reizēm apļos ierobežotu¹³⁷ ilustrāciju, vidēji katrā lapā divi zīmējumi. Ābece daļa ir krāsainiem zīmējumiem, lasāmā grāmata ir melnbalta, ir nodeva arī valsts varai – prezidenta Kārļa Ulmaņa un prezidenta vietnieka un kara ministra Jāņa Baloža fotogrāfijas. Ja Jāņa Dreislera, Eduarda Brencēna zīmējumi ir robusti, karikatūriski un mazliet it kā nevērīgi pret detaļām, precizitāti, vairāk akcents uz domas paušanu, nepārprotamu aprakstītās situācijas attēlojumu, ja Alberta Kronenberga zīmējumi ir panorāmiskāki, sejas un detaļas nav izzīmētas, tad Artūra Drekslera ilustrācijas ir maigas, plastiskas, bērni ir bērnišķīgi apaļīgi, viegli un mazliet neveikli kustībās, ja attēloti dzīvnieki – tad tie parasti ir dzīvnieku mazuļi, zīmējumi izsauc vēlmi lietot deminutīvus un mīļvārdiņus. Autors ābece priekšvārdā saka:

„(..) grāmatā ievietotās glezniņas ir ņemtas no bērnu un viņu mīļāko dzīvnieku dzīves. Pie katras glezniņas ir attiecīgs burts; glezniņas vienkāršas, bet daudz sniedz mazajiem skatītājiem, jo viņu saturs saista mazo bērnu uzmanību un neveicina izklaidību. Vecāki un skolotāji no katras glezniņas sastāda attiecīgu īsu stāstiņu, kurā zināmais burts vairākreiz atkārtojas. Dzirdot šo skaņu, bērni tanī ieklausās un piesavina. Beidzot, vecāki vai skolotāji rada bērniem attiecīgas skaņas grafisko apzīmējumu – burtu. Bez tam šīs vienkāršās glezniņas attīsta bērnos aistētisko gaumi, bet patīkamās un viegli saprotamās daiņu skaņas modina viņos ētisku izjūtu”.

Grāmata rada ideālās bērnbības sajūtu – tās vizuālais saturs precīzi atbilst nosaukumam „Priecīgs sākums”, bērni ir priecīgi satraukti, izzinoši, vērīgi, zinātkāri, smaidoši, mīļi. Ir tikai pāris attēli, kuros rādītas sāpes – vecmāmiņa rāj mazmeitiņu (pie lasāmvardiem MELE MĒLE), meitenītei pirkstiņā iedzēlis kukainis (šķiet, lapsene) un viņa gaiņājas. Zīmējumus papildina tautas dziesmas. Lasāmgrāmatā izmantoti A. Brigaderes, Doku Ata, J. Jaunsudrabiņa u.c. autoru teksti, kā arī pasakas un dainas. Ātri pāršķirstot grāmatu, var rasties iespaids, ka tai nav nacionālas piederības, noformējums rada eiropeisku noskaņu, līdzīgi ilustrē grāmatas, pastkartes daudzviet pasaulē. Tomēr, aplūkojot zīmējumus tuvāk, skaidri redzama latviskā izcelsme – vide, flora un fauna, ir Latvijas, tērpos tautiski elementi, īpaši vecāku apģērbā.

Arī burtu secīgais izkārtojums atšķir šo ābeci no citām, autors atzīst, ka „burti sakārtoti pēc elementu daudzuma un rakstības grūtuma, izejot sākumā no tiem burtiem, kas sastādīti no taisnēm; tālāk ņemti burti, kas sastādīti no taisnes un pusovāla, un beidzot – no veseliem ovāliem”¹³⁸. Tālab ābeci ievada burti „I” un „Ī”, „L”, tikai tad seko „A”, tad „M” utt.

¹³⁵ Miķelis Štāls (1874–1947), pedagogs, skolu inspektors, mācību grāmatu autors.

¹³⁶ Artūrs Drekslers, pēc 1940. gada – Duburs (1899–1973), mākslinieks, strādājis par zīmēšanas skolotāju Rīgas skolās, grafiķis, grāmatu un preses izdevumu ilustrators.

¹³⁷ Aplis dominē kā figūra, kurā iezīmēta ilustrācija, bet dažām izmantoti arī ovāli un taisnstūri ar nocirstiem stūriem.

¹³⁸ Štāls, Miķelis. *Priecīgs sākums. Ābece un pirmā lasāmā grāmata*. Rīga: Valters un Rapa, 1936. 3. lpp.

Savā noskaņā – bērnišķīga, mīlīga – līdzīga ir Herberta Dorbes¹³⁹ sastādītā „Ābece mājas mācībai” (1933) ar mākslinieka Aleksandra Apsīša ilustrācijām. Apjomā nelielā (32 lappuses) grāmatiņa veltīta burtu apguvei, arī šajā ābecītē tie nav izkārtoti alfabēta secībā – sākas ar burtu „u” un „m” iepazīšanu, tad seko „a” un „i”, pāriet pie „e” un „l” utt., pie katra apgūstamā burta pa neierāmētam, akvareļtehniskā izpildītā zīmējumam un nelielam lasāmgabalam.

Latvijas pirmā neatkarības posma (1918–1940) ābece ir veltīta mazam bērnam – ne vairs mazam pieaugušajam (Stendera un sekotāju attieksme), bet bērniību kā īpašu laiku savā dzīvē izdzīvojošam cilvēkam. Ar bērnu rēķinās ne vairs kā ar vēl neizaugušu pieaugušo, kurš pēc iespējas ātrāk „jāiesvēta” lielo kārtā, bet kā ar mazu, zinātkāru, izzinošu, jautājošu cilvēciņu. Bērniība ir īpašs laiks. Neatkarības mierīgie, tautsaimniecības izaugsmi pieredzošie, izglītības un kultūras dzīvi veicinošie gadi ienāk arī ābecēs – mazie bērni vairs nav nelaimīgu, nokusušu, dzīves sagrauztu pieaugušo galvenie palīgi, atbalsts, mierinājums. Bērni, kas mācās no 20. – 40. gadu ābecēm, ir dzimuši starpkaru laika posmā, miera laikos. Pieaugušie, kas sagatavo viņiem mācību grāmatas, izbauda šo laiku, rakstot un izzīmējot paši savu ideālo (bet bieži realitātē nepiedzīvotu) bērniību.

¹³⁹ Herberts Dorbe (1894–1983), rakstnieks, pedagogs, populāru bērnu grāmatu autors.

7. PADOMJU PERIODA ĀBECES

Jau 20.–30. gados cenzūrai tiek pakļauti tie latviešu apgādi, kas pastāv un darbojas Padomju Savienībā – „Prometejs”, „Spartaks”, „Latvju izdevniecība”.¹⁴⁰ Taču Latvijas okupācija 1940. gadā un iekļaušana Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā pavisam skaidri nozīmē neatkarības zaudēšanu ne tikai izglītības, bet arī grāmatniecības jomā. Grāmatas, kas vēl nesen bija skolās un mājniecībā lietotas, tika cenzētas un atzītas par padomju iekārtai nevēlamām. Tiek veidoti režīmam nevēlamu iespieddarbu saraksti un pēcāk šie izdevumi tiek iznīcināti. Lielākos grāmatu apgādus nacionalizē, mazāko uzņēmumu darbība tiek pārtraukta. Visus grāmatniecības procesus pakļauj Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldei (VAPP)¹⁴¹ Un lai arī par tās redaktoriem apstiprina nozares profesionāļus – Jāni Rozi, Jāni Rapu u.c., tomēr noteicošais ir komunistiskās partijas un cenzūras viedoklis.

Ābece, kuru padomju cenzūra aizliedz 1941. gadā, bet kuru atkārtoti turpina izdot līdz pat 1943. gadam¹⁴² un vēlāk, ir Jāņa Ezeriņa un Jāņa Grīna sastādītā un Eduarda Brencēna ilustrētā „Valodiņa”. „Valodiņa” ir īpaša savā plašajā pielietojumā – radīta 20. gadu sākumā (1924) neatkarīgās Latvijas valsts laikā kā viena no pirmajām ābecēm, kuru rada latviešu autori kā autordarbu – gan tekstuāli, gan ilustratīvi, ābece, kurā akcentēts latviskums un latviskā dzīvesziņa, radīta nepastarpināti bērniem. Un izdota latviešu bērnu apmācībai emigrācijā pēc Otrā Pasaules kara – ilgi tirāžēta Zviedrijā, ar Latviešu palīdzības biedrības atbalstu piegādāta trimdas latviešiem dažādās valstīs. Vēl 1961. gada „Londonas Avīzes” 801. numurā lasāms, ka Latviešu Nacionālā Padome Lielbritānijā (LNPL) iesaka Ezeriņa un Grīna ābeci „Valodiņa” kā ģimenēm un skolām noderīgu mācību grāmatu.¹⁴³

Atkārtotu iespiedumu vācu okupācijas laikā (1942, 1943) piedzīvo Friča Jansona „Ābece un pirmā lasāmgrāmata mājas bērniem” (1942)¹⁴⁴ ar Jāņa Kīna¹⁴⁵ ilustrācijām. Melnbalta ābece, kas pēc vizuālā iekārtojuma un stilistikas atgādina Ezeriņa un Grīna „Valodiņu” – ābece daļā lapas augšpusē viena garena, horizontāli izvietota ilustrācija, zem tās attiecīgais ilustrētais burts un skaņas, vingrināmie vārdi. Tomēr, ja „Valodiņa” ir vitāla, dzīvespriecīga ābece (ne tikai tapēc, ka krāsaina), tad Kīna ilustrētā grāmata ir vēsa, stīva, pat nedzīva. Otrās pasaules karš ir ienācis arī grāmatā. Grafiski smalki, pelēktonēti zīmējumi, kas drīzāk nevis ilustrē, bet atražo latvisko tradīciju – pie burta „a” – aka un ābele, pie „n” – nazis, maizes klaips un piena krūka, attēli vairāk klišejski – ganiņš pie burta „g” un maizes cepēja ar lizi rokās pie maizes krāns pie burta „c”. Rodas iespaids par sastingušām, iestudētām pozām – meitene baro pīles, puisēns makšķerē, bērni lasa grāmatu, tomēr pozas statiskas, liekas, ka attēlotajā nav kustības. Grāmatas kopējo drūmumu pastiprina gan tas, ka attēlotās

¹⁴⁰ Zanders, Viesturs. Nacionālā grāmatniecība gadsimtu ritumā. Grāmatā: *Latvieši un Latvija. IV sējums. Latvijas kultūra, izglītība, zinātne*. Atbildīgie redaktori: Hausmanis, Viktors, Maija Kūle. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013. 340. lpp.

¹⁴¹ 1946. gadā to pārveido par Latvijas Valsts Izdevniecību, kas ir vienīgā valsts izdevniecība 40. gadu otrajā pusē. Citēts pēc: Zanders, V. *Nacionālā ...*, 341. lpp.

¹⁴² 1941-1945 – Latvijas nacistiskā okupācija, kad PSRS okupētā Latvija nonāca nacistiskās Vācijas okupācijas režīmā.

¹⁴³ „Londonas Avīze” Nr.801, 2.lpp.

¹⁴⁴ Jansons, Fricis. *Ābece un pirmā lasāmgrāmata mājas bērniem*. Rīga: Kadilis, 1942.

¹⁴⁵ Jānis Kīns (1909–1969), gleznotājs, grāmatu ilustrators („Pastariņa dienasgramata”, Raiņa bērnu dzeja, „Zītaru dzimta”, „Sūnu ciema zēni” utt.).

telpas ir zemiem griestiem, maziem logiem, gan vienuļie priekšmeti – vieni paši rati priekšplānā (kaut kur tālāk zirgs un saimnieks), tukša zemnieku sētas istaba, tukšs pagalms ar aku, gandrīz tukša iela ar varenim namiem, tikai vienuļš cilvēks ar muguru pret skatītāju iet pa ietvi (cilvēks zīmējuma stūrītī), liekas, ka galvenais tēls attēlos ir pamestība, tukšums. Attēlotie cilvēki bieži novērsuši skatienu (meitene šuj, bērni strādā dārzā) vai zīmēti profilā raugāmie uz kaut ko tālumā (meitene dodas uz mežu ar groziņu, ganu zēns pie ganāmpulka, divi vīri dodas uz mežu pēc malkas) vai sev priekšā (sieviete vērpj, puisēns makšķerē), vai pat skatītajam pagriezuši muguru (ganu meitene ūjina govīs, cilvēks uz ielas, puisēns spēlē fotogrāfu, zēns skrien pāri ielai). Visā ābecē ir tikai viens zīmējums – Jāņu bērni ar vainagiem galvās, zirgu mugurās – , kurā attēlotie raugās arī ābece lasītājā, frontāli. Karš ienāk arī bērnu rotaļās – spēlē karu stāstiņā „Tikai ievainots!”, esošā baiļu, neziņas un vardarbības atmosfēra parādās arī mācāmajos vārdiņos (pie „r” ir vārdi „rēta”, „rāms”, pie divskaņa „ie” – „tiesa”, „mieti”, „sieti”, pie „ē” – „ēna”, „lēna” u.c.). Kīna ilustrētā ābece ļoti atšķiras no iepriekšējos gados izdotajām krāsainajām, priecīgo un bezrūpīgo bērnu idilliskajām mācāmgramatiņām.

7.1. Zentas Lubānietes ābece.

Pēc Otrā pasaules kara, kad Latvija ir vēlreiz kļuvusi par Latvijas Padomju Sociālistisko Republiku, kad ir emigrējusi apmēram puse latviešu inteliģences¹⁴⁶, tauta cietusi staļinisma represijās, kad laiks līdz 1953. gadam ir „vissmagākais posms, kad latviešu kultūra nevis attīstījās, bet cīnījās par izdzīvošanu”¹⁴⁷ un notiek apzināta grāmatniecības sovetizācija, ābeču jomā parādās pedagoģes un metodiķes Zentas Lubānietes (1907–1978) vārds, kurš būs aktuāls nākamās desmitgades. 1947. gadā tiek izdota Zentas Lubānietes „Ābece”. Ābeci izdod gandrīz katru gadu, viņa sastāda gan skolām, gan mājniecībai un bērnu dārzēm, tām ir dažādi ilustratori, piemēram, 1948. gada ābeci ilustrējis Arturs Duburs. 50. gadu sākumā Zenta Lubāniete ābece sastāda kopā ar citām autorēm – Lidiju Vuškalni, Lidiju Bērziņu, Annu Ramšu. 1952. gadā Latvijas Valsts Izdevniecībā izdotajā ābecē 1. klasei melnbalti drukāto ilustrāciju autors nav norādīts. Savukārt 1951. gadā izdotajā krāsainajā „Ābece mājniecībai un bērnodārzēm” ilustrācijas radījuši vairāki autori (Zina Ločmele u.c.), bet 1969. gada „Zvaigznes” izdotā „Ābece 1. klasei” ir pamatīgs kopdarbs arī ilustrāciju ziņā – tās radījuši gan Tāivaldis Banis, gan Jānis Kīns, gan Margarita Stāraste, gan Oskars Muižnieks u.c. Autoru kolektīva ābece tiek izdotas līdz 70. gadu sākumam.

Lai gan ābece ir dažādas, tomēr visām ir arī kopīgas iezīmes. Pārsvarā ābece drukāta krāsainas. Zīmējumi ir koši, optimistiski, cilvēki tajās smaida, smaidis mierīgs, rāms, nav krasu emociju – pārspīlētas smiešanās, trakas jautrības. Piemēram, J. Dreslera grāmatā „Jautrā ābece” (1936) ir zīmējums, kurā attēlots zēns un meitene, kas šūpojas uz dēļa, pārliekta pār blūķi. Meitene gaisā spiedz, zēns pamāca, kā jāpieturas, lai arī sejās nav nolasāms prieks, tomēr zīmējums rada vieglu noskaņojumu, arī Dreslera intonācija parakstos palīdz sajūst ābece vieglumu. Savukārt 1969. gadā izdotajā Z. Lubānietes, L. Bērziņas u.c. kopdarbā „Ābece 1. klasei” ir tādas pašas tematikas zīmējums – zēns un meitene šūpojas uz dēļa, meitene gaisā un abām rokām satvērusi dēli, zēns pie zemes un rodas iespaids, ka

¹⁴⁶ Bleiere, Daina, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda. *Latvijas vēsture*. 20. gadsimts. Rīga: Jumava, 2005. 353. lpp.

¹⁴⁷ Turpat, 354. lpp.

dženlmeniski raugās, lai partnerei viss labi. Abu bērnu sejās rimts miers, meitene mazliet smaida. Ābeces kopnoskaņā rodas iespaids, ka šis zīmējums stāsta par mierīgu, nepārspīlētu, drošu rotaļāšanos. Dreslera bērni ir pārglavīgi. Lubānietes ābecu varoņi – smaidīgi, bet apdomīgi. Kas interesanti – abu meiteņu kleitas ir sarkanas, Dresleram – koši sarkana, Lubānietes ābecē – gaiši sārta. 1951. gada grāmatā „Ābece mājmācībai un bērnu dārziem” zīmējumu varoņi ir stīvi, lai gan ieņemtās pozas liecina par kustību (kalējs kaļ, vīrs zāgē, māsa sniedz jaunākajai māsiņai ābolu, zēns šūpojas uz šūpuļzirga, sieva lej vīram kafiju pie ģimenes brokastgaldā, bērni laiž gaisā pūķi utt.), tomēr kustības ir kā sastingušas laikā, neradot pārliecību par dzīvīgumu. Cilvēki kā monumenti, kā pieminekļi – abām kājām droši uz zemes, par kustību nereti stāsta rokas – tēliem bieži viena roka (kā Ļeņinam (1870 – 1924) – revolucionāram, pirmajam PSRS vadītājam) pacelta, norādoša, skaidrojoša. Arī 1952. gada ābecē cilvēku kustīgumu izsaka rokas: piemēram, pie burta „ž” stāstiņš „Ženija un Žanītis strādā” ir attēls, kurā Žanītis pietur kārti, Ženija palīdz māmiņai žaut veļu, visi trīs varoņi stav taisnām kājām uz zemes, māte ņem no meitas veļas gabalu, kustīga ir tikai ķermeņa augšdaļa, tāpat blakus lapā ir burta „z” apgūšanai veltīts stāstiņš par meiteni Zaigu, kas zīmē ziemas ainavu. Attēls rāda divus stāvošus bērnus – meiteni pie molberta, kas ar labo roku tur zīmuli un zīmē, blakus nostājies puisēns miera stājā, rokas gar sāniem nolaidis.

Daudzfigurālie zīmējumi uzbur iestudētas, plakātiskas ainas no laimīgo darbaļaužu dzīves cehos, fabrikās, būvējot dambjus utt., tāpat teksti, ko tie ilustrē, stāsta par čaklu un priecīgu cilvēku ikdienu. Bērni rotaļājoties ir ļoti pieklājīgi, laipni, viens otrā vērtīgi raugās, ievēro vecuma hierarhiju – jaunākie ar apbrīnu vēro vecākos. Ir skaidri redzams, kas ir pareizi – palīdzēt vecākiem, netraucēt otru, strādāt, labi mācīties. Bērni nēsā pionieru kaklautus, oktobrēnu nozīmes, ir redzama piederība komunistiskajai partijai, tekstus papildina jaunvārdi, kas iepriekšējās ābecēs netika pieminēti – aģitators, aģitpunkts, internāts, lozungs, brigāde. 50. gadu ābecēs ir maz dzīvnieku attēlu, galvenais uzsvars uz cilvēku un cilvēku starp cilvēkiem – cilvēku grupām. Ja vēl nesen – 1940. gadu sākumā – Friča Jansona „Ābece un pirmā lasāmgrāmata mājas bērniem” (1942) rādīja vientuļu cilvēku savos pārdzīvojumos un ikdienas gaitās, darbos, pienākumos, tad 1950. gadu ābecē cilvēks reti kad atstāts viens, parasti tas ir ar kādu kopā – ar ģimenes locekļiem, klases un skolas biedriem, partijas biedriem, darba kolēģiem.

Visās ābecēs ir Ļeņina attēli. Staļina attēli ir 50. gadu ābecēs, ne vairs 1969. gadā izdotajā. Grāmatas ievada abu portreti, 1952. gada ābeci papildina Ļeņinam – „visu bērnu draugam” – un Staļinam – „mūsu vadonim” – veltīti teksti, dzejoļi. Maskava ir „mūsu Dzimtenes galvaspilsēta” un „Strādāšu, mācīšos, / Paaugšos, tapšu / Padomju Armijas / Karavīrs drošs!” ir bērniem domātā ideoloģijas deva, kas 50. gadu ābecēs ir konkrēti lasāma, bet 60. gadu – pastarpināti, ne vairs tik uzbāzīgi. Pirmo reizi ideoloģijai tiek piešķirts cilvēciskots veidols – stāsti par Staļinu, Ļeņinu, par Ļeņina bērniību tiek attiecīgi ilustrēti, piemēram, 1952. gada ābecē slavinošu dzejoļi „Biedram Staļinam” ilustrē attēls ar Staļinu 15¹⁴⁸ bērnu vidū. Katrs bērns pārstāv konkrētu republiku un ir tērpts stilizētā tautas tērpā.

50. gadu ābecu izkārtojums, salīdzinot ar pirmās brīvvalsts laika mācību grāmatām, nemainās – lapas augšpusē ir zīmējums, veltīts konkrētam burtam, zem tā zilbes, pirmie

¹⁴⁸ 15 – tikpat, cik PSRS sastāvā ietilpstošās republikas.

lasāmie vārdi un lasāmais teksts, zem tā – rakstīto burtu un vārdu paraugi. Brīvēka savā izkārtojumā ir 1969. gadā izdotā ābece, kurā dažādo autoru zīmējumi brīvi izvietoti viens otram līdās, lappusē bieži nav viena centrālā zīmējuma, rakstīto var ilustrēt vairāki attēli, piemēram, pie burta „m” ir divi horizontāli zīmējumi: vienā uzzīmēta māte, kas mīca maizi, zem tā burts „m” lasīšanai un rakstāmvingrinājumos, lappusi noslēdz otrs zīmējums ar meitenīti, kas nes malku. Var būt daudz, mazu, ilustratīvu bildīšu, kas katra paskaidro lasāmo vārdu, piemēram, pie burta „p” ir gan centrālais attēls ar pūci un diviem pūčulēniem priedes dobumā, gan pīles, pupas, puķes mazi attēli, kas rāda, ka vārds var sākties ar burtu „p”, gan lapas, vārpas un kāpura attēli, kas norāda, ka „p” var atrasties arī vārda vidū.

1952. gada „Ābece: mājmacībai un bērnu dārziem” ir īpaša ar „ch” burtu lietojumu „h”¹⁴⁹ vietā vārdos „kolchozs”, „stachanovietis”, u.c. , kā arī ar pielikumu – darba lapām, kurās ir ne tikai izgriežami saliekamās ābece burti, bet arī izgriežamas un salīmējamās papīra lelītes stilizētos tautu tērpos¹⁵⁰. Pielikumā ir 2x6 dažādas meitenes, viena no tām – latviete Nicas tautas tērpā, pārējās pārstāv citas padomju republikas.

Zenta Lubāniete ir līdzautore arī grāmatai pirmskolas vecuma bērniem mājās un bērnudārzā „Sāksim mācīties!” (1965), ko izdod vēl 70. gadu beigās (1978). Tā ir Karmenas Dāles¹⁵¹ (1921–1998) akvareļtehnika bagātīgi ilustrēta ābece, kurā paralēli burtiņu apguvei tiek mācīti arī cipari un saskaitīšanas un atņemšanas pamati. Kā lasāmteksti izmantotas dainas un dažādu bērnu dzejoļu fragmenti (autori – Valdis Lukss, Pēteris Sils, Valdis Grenkovs u.c.). Grāmatiņā ir nodeva arī padomju režīmam – karavīru ierinda soļo un Samuila Maršaka pantiņš : „Lidmašīnu dziesma dūc/ Pāri Kremļa sienām – / Mūsu Armijai liels gods/ Viņas dzimtā dienā”, ir kosmonauts, ko sveic bērni Varoņu dienā, attēlota 1.maija demonstrācija – bet zīmējumos uzsvars uz emocijām, dzīvespriecīgiem bērniem, rotaļām. Ideoloģija iepaliek un kopumā ābece rada nepiespiestu un nesasaistītu iespaidu (atšķirībā no 1951. gada mājmacībai un bērnu dārziem domātās ābece).

7.2. Oto Ņesterova un Jāzepa Osmaņa „Ābece”

Zentas Lubānietes – pašas un kā līdzautoras – sastādītās ābece 1970. gadā nomaina Oto Ņesterova¹⁵² un Jāzepa Osmaņa¹⁵³ kopdarbs „Ābece 1. klasei”, kas ir vienīgā Latvijas PSR Izglītības ministrijas apstiprinātā mācību grāmata līdz pat 80. gadu vidum (ābeci izdod vēl 1984. gadā, taču skolās lieto ilgāk). Ābeci ir trīs mākslinieki – Edgars Ozoliņš¹⁵⁴, Oskars Muižnieks¹⁵⁵ un Indulis Zvagūzis¹⁵⁶. Lielākoties grāmatas mākslinieki ir Edgars Ozoliņš, pārējie divi ir skaitāmu ilustrāciju autori. Šī – tāpat kā Zentas Lubānietes u.c. autoru

¹⁴⁹ 1957. gadā pieņēma ortogrāfijas likumu, kas atcēla „ch” lietojumu.

¹⁵⁰ „...padomju režīms mēģināja izmantot un integrēt atsevišķus nacionālās kultūras elementus, piemēram, kora dziedāšanas tradīcijas, tautas tērpus, piešķirot tiem padomisku saturu.” – Bleiere, Daina, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda. *Latvijas vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 354. lpp.

¹⁵¹ Karmena Dāle (1921–1998), grafiķe, akvarelīste, grāmatu ilustratore.

¹⁵² Oto Ņesterovs (1906–1990), pedagogs, latviešu valodas mācību metodikas pētnieks, strādājis Liepājas Valsts pedagoģijas institūtā, pedagoģijas zinātņu kandidāts.

¹⁵³ Jāzeps Osmanis (1932–2014), dzejnieks, mākslinieks, tulkotājs, grāmatizdevējs: nodibinājis un vadījis 2 apgādus („Annele” un „Sprīdītis”), Dr.philol.(1978, 1992), 2007. gadā saņēmis Latvijas Grāmatizdevēju asociācijas goda balvu „Zelta Ābele” par mūža ieguldījumu grāmatniecībā.

¹⁵⁴ Edgars Ozoliņš (1930–1987), grafiķis, mākslinieks, karikatūrists, grāmatu ilustrators.

¹⁵⁵ Oskars Muižnieks (1922–1984), scenogrāfs, gleznotājs, grafiķis.

¹⁵⁶ Indulis Zvagūzis (1928–1994), grafiķis, mākslinieks, grāmatu (arī – daudzu bērnu grāmatu) ilustrators.

1969. gada ābece 1.klasei, kā 1972. gada grāmata „Sāksim mācīties!” iekārtota brīvi – nav vairs 30. gadu, J. Ezeriņa un J. Grīna „Valodiņai” un 50. gadu ābecēm raksturīgās struktūras – zīmējums lapas augšdaļā, zem tā vingrināmie vārdi, zilbes, zemāk lasāmais teksts un rakstīšanas paraugi. Ābece ar gaili uz vāka (iepriekšējā – 1936. gadā „Gaiļa ābece”), kurā zīmējumi mijas ar lasāmajām zilbēm, pa zilbēm sadalītajiem vārdiem un rakstāmvingrinājumiem. Lai arī ābecē ir sava nodeva ideoloģijai (O. Vācieša dzejolis „Dzimtenes svētkos” ar Kremļa attēlu, V. Grenkova dzejoļa fragments par oktobrēniem, attēls ar soļojošiem karavīriem, kurus no tālienes atdarina puisēļi, u.c.), tomēr ābece rada dinamisku, brīvu un priecīgu iespaidu. Edgars Ozoliņš, ilustrējot pusaudžu grāmatas¹⁵⁷, humora un satīras žurnālu „Dadzis” utt., pieradis pie vecākas auditorijas nekā mazi pirmsskolas vecuma bērni, savos sešgadniekiem adresētajos zīmējumos ir ienesis pusaudžu dumpīgumu, vēlmi būt patstāvīgiem un lielu kāri pēc piedzīvojumiem. Tālab zīmējumos bērni nav pārlietu bērnišķīgi, bet izskatās vecāki par saviem gadiem, nobrieduši, vairāk tīni.

Tāpat kā iepriekšējās ābecēs, mācāmie burti nav izkārtoti alfabēta secībā, bet sekojot autora metodoloģijai, piemēram, šajā ābecē pirmais apgūstamais burts ir „u, ū”, seko „m”, tad „n”, „a, ā”, „l”, „s”, „ī, ī”, „r”, „d”, „t”, „e, ē”, „v”, tad lielais „V”, tad divskaņi „ai”, „au, ui”, tad „ei”, „ie”, „j”, tad seko lielais un mazais „o, O”, „b”, „p, P”, „g”, „k, K”, „ķ, Ķ”, „š”, „c, C”, „U”, „Ū”, „A, Ā”, „M”, „N”, „T”, „B”, „R”, „I”, „Ī”, „Ie”, „Z, Z”, „Ž, Ž”, „ņ, N”, „J”, „Ļ”, „E, Ē”, „Ģ, Ģ”, „G, Ģ”, „S”, „Š”, „L”, „Ļ”, „D”, „č, Č”, „h”, „H”, „dz, DZ”, „dž, DŽ”, „f”, „F”. Noslēgumā visi alfabēta secībā uzrakstīti. Grāmatas beidzamās 15 lappuses veltītas lasāmgabaliem, tajās nav nevienas ilustrācijas.

Latvijā valdošais politiskais režīms un noskaņojums vienmēr ir ienācis arī mācību grāmatās. Ja pēckara ābece atrada padomju režīma uzņēmumu ar stingro cenzūru, sekošanu staļinisma ideoloģijai un samākslotu laimi, ceļot nākotnes komunismu, tad jau 70. gadu pirmmācības grāmatas skolai, māj mācībai un lasāmgrāmatas pierāda, ka autori var saglabāt gan savu nostāju, gan māksliniecisko varēšanu un tekstu izvēli, sniedzot formālu nodevu ideoloģijai. Formāla nodeva režīmam ar vienu dzejoli par Oktobri un dažām sarkanām zvaigznītēm (spēļu lidmašīnai uz spārniem, spēļu raķetei uz astes, kā arī viena sarkana zvaigznīte pie burta „z” un citiem ilustrētiem vārdiem, kas sākas ar (vai kuros ir) „z” – zemenes, zilonis, zaķis, zivs, vēzis, nazis utt.) vērojama lasāmgrāmatā „Skani, mana valodiņa!” (1976). Ziedoņa Purva¹⁵⁸ dzejoļu un īsu stāstiņu apkopojumu ar mākslinieka Tāļvalža Baņa (1926) izjustajām ilustrācijām parāda autoru mīlestību pret dabu, dzīvo, cilvēkiem un zvēriem, pat pret rotaļlietām un spēlēm. Mīlestība pret dabu un rotaļlietām vērojama bērnu grāmatu autores Margaritas Stārstes pasaku krājumā „Pasaku ābece” (1969). Apolitiska un padomju ideoloģijai nepiesaistīta alfabētiskā secībā izkārtotu pasaku grāmata, kurā pasakas vieno un caurvij autores radīts tēls – Burtu meitiņa, kas dzīvo burtu namiņā un krāso burtus. Mīļiem un sirsnīgiem zīmējumiem ilustrētā lasāmgrāmata bijusi un ir joprojām populāra un piedzīvo atkārtotus izdevumus arī mūsdienās.

¹⁵⁷ Ilustrējis gandrīz visas rakstnieces, pusaudžu literatūras autores Zentas Ērgles (1920–1998) grāmatas.

¹⁵⁸ Ziedonis Purvs (1923–1989), rakstnieks, dzejnieks, bijis mūzikas skolotājs un kora diriģents, žurnāla „Karogs” redaktors.

8. BRĪVAS VALSTS ĀBECŪ DAŽĀDĪBA

Līdz 80. gadu vidum valsts iekārtā un līdz ar to mācību grāmatu uzstādījumā nekas nemainās, taču 1985. gadā par Padomju Savienības Komunistiskās Partijas Centrālās Komitejas ģenerālsekretāru ievēlēja Mihailu Gorbačovu (1931), kas sāka sistēmas liberalizāciju.¹⁵⁹ Situāciju izmantoja Baltijas valstis, laikaposms no 1986. gada līdz 1991. gadam ir Dziesmotās revolūcijas laiks (Latvijā to dēvē arī par „Trešo atmodu”). Galvenais politiskais, virzošais spēks uz valstisku neatkarību ir radošā inteliģence. Protams, pārmaiņas skar arī izglītību.

Jau 80. gadu sākumā kā ābeču autore sevi piesaka Antonija Karule¹⁶⁰, kas kopā ar Annu Kauci sastādījusi grāmatas „Ābecīte: pirmskolas vecuma bērniem” (1982) un „Valodiņa: lasāmā grāmata pirmskolas vecuma bērniem” (1982), ko papildina ilustrēts pielikums „Mana valodiņa” (1982). „Ābecīti” ilustrējis mākslinieks Tālvāldis Banis (1926), kura mīļie, draudzīgumu un dzīves prieku vēstošie zīmējumi savaldzina grāmatiņas lasītāju/skatītāju. Grāmatiņā ir tikai pāris nelieli attēli ar padomju simboliku (pioniera kaklauts, raķete, tanks, oktobrēna nozīmīte, pie tam visi apkopotī vienā lapas pusē), vēl PSRS un LPSR karogi, sirpis ar āmuru, zvaigzne (arī vienā lappusē), Kremlis un daži, kas liecina par padomju cilvēka ikdienu – celtnieki un celtni, kas ceļ jaunas ēkas, bērni, kas iet demonstrācijā u.c., bet izņemot no grāmatas attiecīgās lapas, ābece varētu būt bez politiskas piederības. Tajā ir daudz sirsnīgu cilvēku, augu un dzīvnieku attēlu (smaidīgi lāči, kas gul ziemas miegu, kaķēns, kas ar cimdiem ķepās ķer peli utt.). Savukārt Ērikas Albergas ilustrētā „Mana valodiņa” ir padomju produkts – zīmējumi pauž to pašu nekustīgumu, stīvumu, iestudētās pozas, ko 50. gadu sākuma ābece (pat mopēdists, liekas, stāv uz vietas), cilvēku smaidi ir tikpat stīvi kā viņu kustības. Sejas, īpaši pieaugušo, pauž koncentrētību.

1986. gadā tiek izdota Antonijas Karules ābece¹⁶¹ – ar gaili uz vāka – ar Dzintras Aulmanes zīmējumiem, kuru skolās lietos turpat nākamajos divdesmit gados. Ja O. Ņesterova un J. Osmaņa ābecei gailis uz vāka stāv uz „E” burta vārdā „Ābece” un gaili ietver krāsains rāmis, tad A. Karules ābecei gailis ir brīvs putns, kas stāv uz pakalna un kuram fonā meži. To var arī skatīt simboliski – rāmis kā ierobežojums konkrētā režīmā un ideoloģijā, brīvais putns dabas vidū ir kā aicinātājs būt brīviem un modina uz tautas Trešo atmodu.

Dzintra Aulmane (1942) 80. gados ir ir populāra māksliniece, viņas zīmētās multiplikācijas filmas („Zaķīšu pirtiņa”, „Sēd uz sliekšņa pasaciņa” utt.) ir bērnu ikdiena, ar viņas zīmēto multfilmu sēkss un beidzas populārais raidījums „Miedziņš nāk”, viņas zīmējumu valoda ir bērniem jau iepazīta, tuva un saprotama, uzsākot skolas gaitas. 1996. gada ābecē zīmējumi ir krāsaini, lieli, jo pati ābece ir liela formāta (25,5 x 21 cm). Lasāmtēkstā daudz tautas dziesmu, mīklu, parunu, grāmatas varoņi ļoti daudzos gadījumos nēsā stilizētus tautas tērpus – meitenes lina kreklkleitas, blūzes un austus vilnas svārkus, puīši kreklus un vienkāršas vilnas vai lina bikses. Dzīvnieki antropomorfizēti (ne visi – atkarībā no ilustrējamā materiāla), draudzīgi un sirsnīgi. Protams, daudz attēlu, kas ataino reālo ikdienu, cilvēki tā

¹⁵⁹ Bleiere, Daina, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda. *Latvijas vēsture*. 20. *gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 368. lpp.

¹⁶⁰ Antonija Karule (1921–2001), zinātniece, pedagoģisko grāmatu autore, Latgales novadpētniece.

¹⁶¹ 1986. gadā un līdz 1993. gadam autore ir divas – A. Karule un Ināra Mulareka, pēc tam – tikai A. Karule, acīmredzot izdevums ir pārstrādāts.

laika apgērbā un darbībās, tomēr ābeci caurvijošais motīvs ir tautiskums, nacionālā piederība, „laime pastalās”¹⁶².

1991. gadā Latvija atgūst neatkarību un notiek izmaiņas grāmatniecībā – blakus pastāvošajiem apgādiem tiek veidoti jauni, bet esošās valsts izdevniecības nodotas privatizācijai. Mācību grāmatas drukā apgādi: „Zvaigzne ABC”, „Lielvārds”, „RaKa”, „Pētergailis” u.c. Pārmaiņu laikos, lai gan skolas centās nodrošināt skolniekus ar mācību grāmatām, bieži to iegāde bija uz vecāku pleciem, kopš 2013. gada¹⁶³ ir panākts, ka tās finansē skolas. Latvijas republikas Izglītības un zinātnes ministrija ir apstiprinājusi mācību programmu, kas jāapgūst, kā arī apstiprina (vai noraida) apgādu iesniegtās grāmatas. Parasti skolotājs nosaka, pēc kuras īstenos mācību procesu savās stundās. Tālab valstī ir situācija, ka dažādās skolās bērni mācās no dažādam grāmatām.

2002. gadā¹⁶⁴ apgāds „Lielvārds” izdod Zentas Anspokas (1952) „Ābece un lasāmgrāmata. Latviešu valoda 1.klasei”, kuru Izglītības un zinātnes ministrija apstiprina tikai 2005. gadā. Mākslinieces Guntas Dribas labestīgās ilustrācijas aizņem 1 lappusi katram burtam veltītā atvērumā, savstarpēji mijiedarbojas gan cilvēki, gan dzīvnieki.¹⁶⁵

Tā kā tas ir peļņas jautājums, katra izdevniecība cīnās par vietu tirgū. Pārsvarā ābece tiek papildināta gan ar darba burtnīcām, gan skolotājiem domātu metodisko grāmatu. „Zvaigzne ABC” piedāvā Gitas Andersones „Gaiļa ābeci” ar 7 dažādām darba burtnīcām – piemēram, „Dabas burtnīcu”, „Burtu burtnīcu”, „Burtnīcu tiem, kam patīk lasīt” u.c. Tajā pašā laika izdevniecība izdod arī Ārijas Ptičkinas mācāmgrāmatu „Zīle. Ābecīte 1. klasei”¹⁶⁶, šeit paredzēts uzdevumus – kā burtu un vārdu norakstīšanu, krustvārdu mīklu minēšanu, izlaisto burtu ierakstīšanu – veikt tieši grāmatā.

Grāmatnīcās ir liels dažādu māj mācībai un lasīšanai domātu ābeču. Nesen izdotā Evijas Gulbes dzejoļu grāmata „Ece – bece – ābece. Satiec burtus dzejoļos” ar dūmakaini maigajām, smalki izstrādātajām Zanes Raičenokas-Raišonokas ilustrācijām jau kļuvusi pircēju iemīļota. Alfabētiska secībā sakārtoti dzejoļi, kas sākas ar attiecīgo burtu. Dzejoļi labskanīgi, nav samocīti.

Pamatīga savā uzbūvē ir Indras Reisones un Indras Taurēnas māj mācības grāmata „Skaņu un burtu atslēdžiņa”¹⁶⁷ – katram burtam veltītas vairākas lapas. Vispirms bērns tiek iepazīstināts ar skaņu, kurā ir burts – to attēlo dažādi zīmējumi, piemēram, pie burta „ķ” ir redzams gan makšķerņieks, kas nopūlas, velkto zivi, tālab saka: „eķ – eķ”, gan divas meitenes, kas ķiķina: „i – ķi – ķi”, gan divi vāverēni, kas sauc: ķiv – ķiv”, gan ķīvīte, kas klaigā : „ķī – vit”. Blakus lapā ir teikumi, kuros gandrīz visi vārdi sākas (vai satur) attiecīgo burtu. Tad seko lapa ar

¹⁶² Trešās atmodas viens no saukļiem bija – „kaut pastalās, bet brīvi”.

¹⁶³ Raksts par mācību līdzekļu iegādi. Pieejams: <http://www.tiesibsargs.lv/sakumlapa/velreiz-par-macibu-lidzeklu-iegadi/> (skatīts 2016. gada maijā)

¹⁶⁴ To nodrukā kā eksperimentālu mācību līdzekli.

¹⁶⁵ Ministrija neapstiprināja vienu zīmējumu, kuru no grāmatas bija jāizņem. Tajā bija redzama govys, kas guļ gultā. Pamatojums bija, ka tā bērni nespēs atšķirt īstenību no izdomātā, skolnieki vēl nodomās, ka govys guļ gultās. Grāmatā tajā pašā laikā redzami zīmējumi, kuros suns raksta, cālis staigā ar cimdiem kājās utt.

¹⁶⁶ Cikls „Zīle” ietver sevī latviešu valodas grāmatas un darba burtnīcas līdz 4.klasei.

¹⁶⁷ Reisone, Indra, Indra Taurēna. *Skaņu un burtu atslēdžiņa*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001

dažādiem priekšmetiem un dzīvniekiem, kas sākas ar mācāmo burtu, seko vēl viena, noslēdzošā, lapa, kurā ir apvienoti iepriekš skatītie vārdi un skaņas vienā dzejolī.

Īpaša ir Indras Sproģes grāmata „Joka pēc Alfabēts” (2010), kas piedzīvojusi lielu popularitāti pircēju vidū, tikusi arī multiplicēta. Filmiņa ar lipīgo dziedātāja Renāra Kaupera sacerēto un iedziedāto dziesmiņu ir ļoti mīļa ne tikai bērnu vidū, to labprāt dungo arī pieaugušie. Māksliniece par grāmatu atzinusi, ka radījusi to, jo pašas dēlam bijis jāapgūst alfabēts un viņa meklējusi veidu, kā to padarīt saistoši un interesanti. Katrs burts ievada kādu vārdu, kas „sasienas” ar iepriekšējo un veido sakarīgu teikumu. Kopumā veidojas viens garš teikums (vai īsi četru piecu vārdu teikumi), kurā nekas nav reāls, viss izdomāts un neparasts. „Apaļš ābols bumbierim cep čības, divmetrīgā eglē ērglis filmē gliemežu ģimeni, helikopters izglābj īstu jaguāru, krabis ķemmē lācim ļīpu, muša nes ņaudošu odu, pele runcim sasien šalli, trusis uzlej ūdeni vienai zaļai žurkai”.

Mūsdienu bērns ir jaunāko tehnoloģiju agrīns lietotājs, tālab aizvien vairāk tiek radītas dažādas attīstošas spēles mobilajiem telefoniem un planšetdatoriem. Ir pieejamas vairākas ābece aplikācijas, piemēram, ābece „Ābecīte” un „Ābece HD”, spēle alfabēta apguvei „Ābece”. Bezmaksas „Ābecīte” iepazīstina ar latviešu alfabētu – pie katra burta ir attēls (attēli ņemti no interneta vides, gan zīmēti, gan fotografēti priekšmeti, dzīvnieki, augi u.c., kas sākas ar attiecīgo burtu). Katram attēlam klātpievienota bērna balstiņā ieskaņota burta izruna. Viens burts – viens attēls. Savukārt „Ābece HD” radītāji savu aplikāciju piedāvā par maksu, tā ir veidota ar oriģinālgrafiskiem attēliem, pie katra burta vairāki vārdi, kas sākas ar izvēlēto burtu, burtus papildina to izruna, ilustrācijas papildinātas ar nelielu animāciju. Kopumā aplikācija pārdomāta, saistošāka par bezmaksas ātro alfabēta iepazīšanu. Tomēr ar šo klāstu ir par maz, lai konkurētu par bērnu uzmanību interaktīvaja vidē. Tā kā ir bezgala daudz saistošu un aizraujošu aplikāciju angļu alfabēta apguvei, tad daudzi bērni, bieži spēlējoties ar vecāku telefonu vai paši savu planšeti, pirmo apgūst tieši angļu alfabētu.

Šobrīd ir pieejams plašs klāsts dažādu drukātu ābeču. Acīmredzot, tieši tālab, ka gan skolas, gan vecāki ar savu uzdevumu – iemācīt bērniem alfabētu, burtus, lasīšanas un rakstīšanas prasmes – veiksmīgi tiek galā, tad interaktīvaja vidē aplikāciju vēl ir salīdzinoši nedaudz.

NOBEIGUMS

Loks ir noslēdzies – pirmo ābeci latviešiem ar zīmējumiem radīja Vecais Stenders, vēlāk mēģināts viņu atdarināt, viņam sekot, ieviest citur aizgūtas idejas un meklēta aizvien vieglāka pieeja latviešu burtu un skaņu apguvei, lasītprasmes mācībai, tomēr tikai 20. gadsimta 20. gados rodas tikpat viengabalainas ābece kā Stenderam.

Latviešu bērnu grāmatu grafika veidojas reizē ar ābeci, jo pirmā ilustrētā ābece ir arī pirmā bērniem radītā bilžu un dzejas grāmata. Sekojot ābecei attīstībai, var izsekot arī ilustrāciju attīstībai un tendencēm. Un Stenderu viennozīmīgi var saukt par latviešu bērnu grāmatu radītāju, kurš uzstāda samērā augstu latīņu pārējiem gadsimtiem un grāmatu autoriem.

Grāmatu mode mainās līdz laikiem, visvairāk to ietekmē ekonomiskie apstākļi un politiskā situācija valstī. Izglītības sistēma parasti ir bijusi valsts varas instruments, arī ābece tikusi pakļauta valstī notiekošajām izmaiņām un cenzūrai. Visvairāk ābece cietusi no rusifikācijas 19. un 20. gadsimtu mijā un padomju režīma nostiprināšanās 1945. gadā. Nacistiskā režīma ietvaros ābece ieguvusi skumju, drūmu vizuālo un arī tekstuālo noformējumu, taču tik būtiski kā 50. gadu sākumā tā nav deformēta, kad lasītmacāmā grāmata kļūst par padomju ideoloģijas nesēju. Un lai arī ābece – tāpat kā Latvija – ir bijusi pakļauta dažādām varām un ietekmēm, tā galvenokārt veikusi burtu mācības un lasītprasmes apguves funkciju. Pirmās neatkarības laikā, tāpat kā tagad ābeču izskatu ietekmē ekonomiskā situācija valstī, cilvēku pirktspēja un izdevēju vēlme nopelnīt.

Tā kā pirmā latviešu bērniem ilustrētā grāmata ir ābece, tad var sacīt, ka pirmā bērnu grāmata ir veikusi arī izglītojošu lomu bērnu audzināšanā, teksts nesaraucjami saistīts ar ilustrāciju, ilustrācija radīta ar mērķi izglītēt un audzināt, ne tikai izklaidēt un iepriecināt. Šī tendence – ka bērnu grāmatai jāpilda arī papildus loma – ir vērojama visā latviešu bērnu grāmatu vēsturē. Latviešu bērni gadsimtiem ir pieradināti no sev domātas grāmatas saņemt ne tikai bildītes laika īsināšanai, bet arī tekstu, kas izglīto, attīsta un veicina domāšanu.

Jau 1787. gadā Stenders, radot savu „Bildu ābici”, parādīja, ka teksts un zīmējums var būt cieši saistīti, viens otram radīti, un pēc eksperimentiem divu gadsimtu laikā, kad mēģināts ābeci padarīt lētāku, iepērkot ārzemēs radītas ilustrācijas, 20. gadsimta Latvijas brīvvalsts laiku ievada latviešu bērnam speciāli radītas ābece, kad vienotā komandā strādā gan sastādītājs, gan ilustrators. Tas turpinās arī padomju varas gados. Lai gan autoriem grāmatā jāiekļauj ideoloģijai atbilstoši teksti un zīmējumi, tomēr tas nekādā ziņā nemazina kopēju darbu pie viena materiāla. Mūsdienās vienīgais, kas ierobežo autoru radošumu, ir ekonomiskie faktori. Mācību grāmatām jābūt pēc iespējas pieejamākām pircējam, savukārt dārga mājmācības grāmata kļūst par bestselleru tad, ja tā ir bērniem saistoša un oriģināla („Joka pēc alfabēts” fenomēns, kad grāmata vairākkārt pārzdota, jo izpirkta, un kura iedzīvināta arī multiplikācijas filmā un iedziedāta).

Ar ābeci viss sākas, ar ābeci viss turpinās. Ābece nesaraucjami saistīta ar cilvēka dzīvi, bez tās izaugt ir neiespējami. Mēs visi esam ābečnieki. Visu dzīvi.

KOPSAVILKUMS

Bakalaura darbā aplūkotas attēla un teksta attiecības latviešu ābecēs laika posmā no 1683. gada – pirmās zināmās izdotās ābece latviešu valodā, kura saglabājusies – līdz mūsdienām.

Latviešu ilustrētās ābece radītājs ir Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796), viņš ar savu „Bildu ābici” 1787. gadā – paša radītajām ilustrācijām un dzejojumiem – ir aizsācis arī latviešu bērnu literatūru. Latviešu bērnu literatūra līdz ar to ieguvusi papildus dimensiju – ne tikai izklaidēt un īsināt laiku, bet arī rosināt domāt, veicināt spriestspēju un arī veikt audzinošu funkciju.

Stenders radīja teksta un ilustrācijas simbiozi, ko nākamajos divus gadsimtus neviens vairs neatkārtoja, ābece tika sastādītas :

1. pielāgojot esošam tekstam – lūgšanām, Bībeles un katehisma gabaliem, latviešu folkloras elementiem un autoru sacerētiem tekstiem – iepirktas vai izdevējā rīcībā esošas ilustrācijas;
2. adaptējot cittautu (galvenokārt) vācu ābece latviešu bērnam;
3. speciāli zīmējot ilustrācijas konkrētam tekstam, taču ne visai grāmatai kopumā, ābece veidota eklektiski, zīmējumu autori dažādi;
4. ābece pakļautas kādai konkrētai ideoloģijai, zīmējums un teksts pielāgoti politiskajai situācijai.

Tikai 20. gadsimta 20. gados, kad Latvija iegūst neatkarību, ābece rada latviešu autori – pie grāmatas kopā strādā sastādītājs un mākslinieks, veidojot vienotu tās tēlu. Grāmatās tiek uzsvērta latviskā identitāte – caur ieražu un tradicionālo latviešu svētku aprakstiem un attēlojumiem, caur valsts karoga un latviešu folkloras zīmju ienešanu zīmējumos, caur tipiskiem Latvijas ainavu un pilsētu skatiem. Lasītmācība tiek veidota, ņemot vērā latviešu valodas īpatnības, meklējot ceļus, kā vieglāk un saprotamāk sākt burtu mācību.

Latvijas nokļūšana PSRS sastāvā 1940. gadā nozīmē grāmatu pakļaušanu ideoloģijai un cenzūrai, taču autoru kopdarbs netiek pārtraukts – ābeci līdz pat mūsdienām latviešu autori rada speciāli latviešu bērniem. 50. gadu sākuma ābecēs tiek uzburta padomju idille – pārspīlētu optimismu zīmējumos papildina teksti par čaklumu, darbāaudīm, pašdarbniekiem, oktobrēniem un pionieriem, slavināts tiek tautu vadonis Staļins. 60. gadu beigu ābece jau ir daudz brīvākas noskaņojumā, līdz PSRS sabrukumam ābeču radītāji ļaujas radošumam, ābecēs iekļaujot gan tautas dziesmas, apolītiskus bērnu dzejoļus (V. Plūdonis, Dz. Rinkule-Zemzare, L. Paegle u.c.), gan dzīvespriecīgus zīmējumus.

1991. gadā atgūtā neatkarība atkal nozīmē iespēju brīvi radīt ābece. Ideoloģija nav jāslavina, ir jārada pircējiem tīkams produkts. Izglītības un zinātnes ministrija ir apstiprinājusi programmu, kas jāīsteno, taču skolās var mācīt no dažādu apgādu izdotajām mācību grāmatām. Mājmācībai ābeču tirgū pieejamas gan alfabēta secībā izkārtotu dzejoļu grāmatas, gan praktiskas darba grāmatas un burtnīcas ar rakstām- un lasāmvingrinājumiem.

2010. gadā māksliniece Indra Sproģe rada „Joka pēc alfabēts”, košu alfabēta secībā izkārtotu, savstarpēji saistītu vārdu virknējumu, kas uzreiz kļūst populārs, tiek multiplicēts

un iedziedāts (R. Kaupers). Alfabēts vairs nav tikai grāmatā, tas ir arī filmiņā un dziesmā. Kustīgais zīmējums precīzi ataino neiespējamus, taču loģiskus teikumus. Mūsdienu tehnoloģijas ir nojaukušas visas robežas, tagad pieejamas arī mobilajam ierīcēm radītas ābece aplikācijas, kurās burts tiek ierunāts un attēls ir interaktīvs. Bērns piedalās un veido savu mācību procesu pats, viņam vairs nevajag skolotāju.

Lasītmācīšanā sākotnēji izmantota sintētiskā metode – kad no burta, skaņas, zilbes pāriet pie plašākām vienībām – zilbes vai vārda. Jau pirmajās ābecēs izmantota tieši šī metode. Katram burtam bija savs nosaukums un sākumā bērni iekala tos. Vārdu centās salasīt, saucot atsevišķi katra burta nosaukumu. Lasīt iemācījās 2 – 3 gadu laikā. Lai gan Stenders centās ko mainīt – atteikties no mehāniskas burtu iekalšanas, pietuvināt burtu izrunu latviešu fonētikai, tomēr burtošanas metode saglabājās līdz pat 19. gadsimtam.

Andrejs Spāģis 1844. gadā savā ābecē „Bērnu prieks jeb Maza, maza grāmatiņa, caur ko bērni viegli, ātri un skaidri var iemācīties lasīt” ievieš skaņu metodi, kad vispirms tiek saklausīta un izrunāta skaņa un tad lasīts vārds. Viņa iesākto turpina arī Pēteris Abuls savā „Skolas druvā” – no skaņas pie vārda, no vārda pie teikuma.

20. gadsimta autori jau izmanto analītisko (no vārda – pie burta) un analītiski – sintētisko metodi, kad vārdu sadala zilbēs vai skaņās un tad atkal šīs daļas apvieno, veidojot vārdu.

Galvenokārt ilustrāciju klātbūtni un kvalitāti ābecēs nosaka ekonomiskie, ne tik daudz politiskie apstākļi. Politiskā situācija var noteikt ilustrāciju saturu (īpaši to var pamanīt rusifikācijas (ābecēs ienāk krievu mākslinieku darbi, zīmējumi ar politiskās situācijas attēlojumu – cara attēli, krieviskas vides attēlojums utt.) un padomju laikā, kad arī latviešu autori pakļauti valdošajai ideoloģijai un tā jāatēlo zīmējumos, jāiekļauj tekstos. Tomēr tas nenosaka paša zīmējuma izpildījumu – cik rūpīgi uzzīmēts, izzīmētas detaļas, plastiski attēlotas figūras un kustība, pievienoto māksliniecisko vērtību.

Izsekojot latviešu ābeču vēsturei, var izsekot arī latviešu bērnu grāmatu grafikas attīstībai, jo ar G.F. Stendera „Bildu ābici” aizsākas latviešu bērnu grāmatu vēsture un ilustrācijas radīšana latviešu bērniem. Ābece sākotnēji bija gandrīz vienīgās bērniem domātās grāmatas, tālab arī to noformējums iemieto konkrētā laika tendences, domāšanu, valdošo politisko un ideoloģisko situāciju, parāda grāmatniecības ražošanas un cilvēku ekonomiskās iespējas un autoru izglītības līmeni, kā arī – māksliniecisko varēšanu. Mūsdienās joprojām ābece tiek radīta ar pievienoto vērtību –būt saistošai bērnu grāmatai, ko autori īsteno, radot tēlus, kas līdzdarbojas no pirmās līdz pēdējai lappusei, vai tekstu, kas kā stāstījums caurvij visu lasītmācīšanas grāmatu.

AVOTU UN IZMANTOTĀS LITERATŪRAS SARAKSTS

Literatūra:

1. Anspaks, Jānis. *Pedagoģijas idejas Latvijā*. Rīga: RaKa, 2003. 476 lpp.
2. Apīnis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991. 221 lpp.
3. Apīnis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977, 351 lpp.
4. Apīnis, Aleksejs. *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās*. Rīga: Preses nams, 2000. 326 lpp.
5. Bleiere, Daina, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda. *Latvijas vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 444 lpp.
6. *Gotharda Frīdriha Stendera ābece. Faksimili Transkripcijas Apceres*. Rīga: Neputns, 2014. [3 sējumi] 32, 16, 94 lpp.
7. Komenskis, Jans Amoss. *Lielā didaktika*. Rīga: Zinātne, 1992. 231 lpp.
8. Kuple, Zaiga. Romantisms un latviešu bērnu grāmatu grafika. Grāmatā: *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā*. sast. Grosmane, Elita. Rīga: izdevniecība AGB, 1998. 110.–119. lpp.
9. Labrence, Līvija. *Jelgavas grāmata*. Rīga: Zinātne, 1984. 116 lpp.
10. Labrence, Līvija. *Latviešu ābece*. Rīga: Zinātne, 1988. 124 lpp.
11. *Latviešu grāmatu grafika. 17. gadsimts. Ilustrācijas un vinjetes*. Sastādītājs Villerušs, Valdis. Rīga: Liesma, 1988. 221 lpp.
12. Osmanis, Jāzeps. *Saules akmens*. Rīga: Liesma, 1977. 478 lpp.
13. Spārītis, Ojārs. Gaiķu baznīcas emblemātisko gleznojumu cikla ikonogrāfiskās interpretācijas aspekti. Rakstu krājums: *Doma*. 4. laidniens. Rīga, 1998
14. Stenders, Gothards Frīdrihs. *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem*. Rīga: Liesma, 1988. 572 lpp.
15. *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Anspaks, Jānis, Jānis Ruberts, Alfrēds Staris u.c. Rīga: Zinātne, 1987. 246 lpp.
16. Vičs, Andrejs. *Iz latviešu skolu vēstures. Vidzeme no 1700. līdz 1800. gadam*. Rīga: Derīgu grāmatu nodaļa, 1923. 310 lpp.
17. Zanders, Ojārs. *Gadsimtu silueti Rīgas bruģakmeņos*. Rīga: Jumava, 2002. 11. – 138.lpp.
18. Zanders, Viesturs. Nacionālā grāmatniecība gadsimtu ritumā. Grāmatā: *Latvieši un Latvija. IV sējums. Latvijas kultūra, izglītība, zinātne*. Atbildīgie redaktori: Hausmanis, Viktors, Maija Kūle. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013. 331. – 353.lpp.

Avoti:

1. *Aaabc*. Jelgawa: pee J.W.Steffenhagen, 1796. 16 lpp.
2. *Abeze ar bildēm puschkota. Bērnu rota*. Rīga: Freiberga apgahdeenā, 1907. 23 lpp.
3. Abbuls, Peteris. *Skolas druwa. Abeze*. Rīga, 1910. 64 lpp.

4. *Ahbeze*. Sastādījis Laimiņsch, Antons. Rīgā: Puhzischu Gederta apgahdibā, 1890. 38 lpp.
5. Anspoka, Zenta. *Ābece un lasāmgrāmata. Latviešu valoda 1. klasei*. Lielvārds, 2008. 112 lpp.
6. *Avotiņš: ābece mājām un pirmskolai*. Sastādījis Indriķis Rītiņš. Rīga: Valters un Rapa, 1925. 92 lpp.
7. *Bilschu ABC par preeku maseem behrniņeem*. Jelgawa: J.F. Steffenhagen un dehls, 1871. 31 lpp.
8. *Bilschu Abeze preeksch rahtneem behrneem*. Rīgā: Dzintars, 1921. 8 lpp.
9. *Bilschu ahbeze*. Jelgawa: H.Allunana apgahdeenā. 1894. 6 lpp.
10. *Bilschu ahbeze*. Rīgā: G.Eulenberga (Puhzischu) apgahdibā, 1894. 10 lpp.
11. *Bilschu Ahbeze*. Rīga: Millers, 1894. 12 lpp.
12. Dāvis, Jānis. *Jaunā ābece mājai un skolai*. Rīga: Valters un Rapa, 1924. 30 lpp.
13. Dawis, Jānis. *Skolas draugs*. Pirmā daļa. Abeze un pirmā lasama grahmata pehz abezes. Rīga: K. J. Zihmaņa apgahdibā, 1905. 95 lpp.
14. Dawis, Kārlis. *Behrnu draugs. Abeze*. Maskawā, 1917. 63 lpp.
15. Dorbe, Herberts. *Ābece mājas mācībai*. Rīga: A. Jessens, 1933. 32 lpp.
16. Dunsbergis, Ernsts. *Ahbeze jeb wajadsiga Behrnu paija*. Rihgā: 1878. 16 lpp.
17. *Gaiļa Ahbeze jeb pirmā lasischanas mahziba*. Wentspils: Antmaņa grahmatnizas apgahdiba, 1896. 16 lpp.
18. *Gaiļa ābece*. Sastādījis Saulītis, Jānis. Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936. 32 lpp.
19. Gulbe, Evija. *Ece – bece – ābece. Satiec burtus dzejoļos!* Rīga: Zvaigzne ABC, 2014. 47 lpp.
20. Jansons, Fricis. *Ābece un pirmā lasāmgrāmata mājas bērniem*. Rīga: J. Kadilis, 1942. 95 lpp.
21. Jansons, Fricis. *Soli pa solim: ābece un lasāmā grāmata pilsētas bērniem*. Rīga: Latvijas skolotāju kooperatīvs, 1929. 88.lpp.
22. *Jautrā ābece*. Dreslera, Jāņa zīmējumi. Rīga: Jāņa Rozes izdevums, 1936, 32 lpp.
23. Karule, Antonija. *Ābece*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1996. 141 lpp.
24. Karule, Antonija, Anna Kauce. *Ābecīte*. Rīga: Zvaigzne, 1983. 117 lpp.
25. Karule, Antonija, Anna Kauce. *Mana valodiņa*. Rīga: Zvaigzne, 1982. 96 lpp.
26. *Kreewu abeze preeksch latwjeem ar dascheem gramatiskeem likumeem*. Rīga: Plates, 1885, 100 lpp.
27. Libeks, Rudolfs. *Ahbeze pehz jaunas metodikas*. Jelgawa: Zieslaka drukatawa, 1888. 36 lpp.
28. Lubāniete, Zenta. *Ābece: mājmācībai un bērnu dārziem*. Rīga: Latvijas Valsts Izdevniecība, 1951. 136 lpp.
29. Lubāniete, Zenta, Lidija Bērzāja, Anna Ramša, Lidija Vuškalne. *Ābece. 1.klasei*. Rīga: Zvaigzne, 1969. 238 lpp.
30. Lubāniete, Zenta, Lidija Bērzāja, Lidija Vuškalne. *Ābece. 1.klasei*. Rīga: Latvijas Valsts Izdevniecība, 1952. 110 lpp.
31. Ņesterovs, Oto, Jāzeps Osmanis. *Ābece. 1.klasei*. Rīga: Zvaigzne, 1984. 125 lpp.
32. *Oktobrens. Ābece mājai un skolai*. Sastādījusi Krūkle, Elza. Maskava: Prometejs, 1930. 102 lpp.

33. Osterloffs, F. W. *Kreewu abeze un lassischanas grahmata preeksch latweescheem*. Jelgawa: J.W.Steffenhagen un dehls, 1842. 171 lpp.
34. *Raibā abeze*. Latvija, 19 – – . 15 lpp.
35. Reisone, Indra, Indra Taurēna. *Skaņu un burtu atslēdziņa*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001. 128 lpp.
36. Purvs, Ziedonis. *Skani, mana valodiņa!* Rīga: Zvaigzne, 1976. 78 lpp.
37. *Sāksim mācīties!* Sastādījušas Lubāniete, Zenta, Z. Petkēviča, A. Ramša, Z. Upmane, J.Zupāne. Rīga: Zvaigzne, 1972. 79.lpp.
38. Schwech, Ernst Aleksander. *Jauna ahbeze* .Rihgā, 1877. 16 lpp.
39. Sproģe, Indra. *Joka pēc alfabēts*.Rīga: Zvaigzne ABC, 2010. 32 lpp.
40. Stāraste, Margarita. *Pasaku ābece*. Rīga: Zvaigzne, 1973.
41. Stenders, Vecais. *Bildu ābice*. Rīga: Liesma,1977. 44 lpp.
42. Stolls, Kahrlis Pidrikis. *Jauna bohkstereschanas un lassischanas grahmata*. Rihga: 1853.68 lpp.
43. Štāls, Miķelis.*Priecīgs sākums:ābece un pirmā lasāmā grāmata*.Rīga: Valters un Rapa, 1936. 149 lpp.
44. *Taigas behrneem abeze*. Krasnojarska: Sibīrijas un Urālu latviešu nacionālās padomes Izglītības un koloniju nodaļa, 1919. 47 lpp.
45. Ukstiņš, Klāvs. *Krievu ābece priekš skolām*. Liepāja: autora izdevums, 1876. 68 lpp.
46. Ulmanis, Kārlis Kristians. *Ābece*. Rīga:1846. 16 lpp.
47. *Valodiņa:ābece un lasāmā grāmata pirmskolai*. Sastādītāji Ezeriņš, Jānis, Jānis Grīns.Rīga: Roze, 1924. 54 lpp.
48. *Vālodzes šūpulis. Ābece*. Sastādījis Paegle, Leons. Rīga: Daile un Darbs, 1925.88 lpp.
49. *Vālodzīte. Bilžu ābece*. Sastādījis Paegle, Leons. Rīga: Daile un Darbs, 192 – . 16 lpp.

Interneta avoti:

Anspoka, Zenta. Ieskats latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību grāmatu izstrādes vēsturē. Pieejams šeit:

http://bilingsvals.lv/uploads_docs/Zenta_Anspoka_zin_raksts_1303883724.pdf (skatīts 2015. gada aprīlī)

Limane, Lilija. Latvijas grāmatu vizuāli informatīvie elementi kā grāmatniecības procesa atsedzēji.1830 – 1918. Baltijas muzeoloģijas veicināšanas biedrības mājas lapa:

<http://muzeologija.lv/lv> . Raksts pieejams šeit: <http://www.muzeologija.lv/lv/latvijas-gramatu-vizuali-informativie-elementi-ka-gramatniecibas-procesa-atsedzeji-1830-1918> (skatīts 2015. gada aprīlī)

Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts. Pieejams šeit:

<http://makslasvesture.lv/Saturs>

Latvijas Nacionālā bibliotēka. Digitālā bibliotēka. <http://periodika.lv/> 2016. gada maijā skatīti un citēti „Izglītības Ministrijas Mēnešraksti”, „Audzinātājs”, „Valdības Vēstnesis” u.c., piemēram, <http://periodika.lv/periodika2-viewer/view/index> –

dev.html#panel:pp|issue:/p_001_audz1935n09|article:DIVL156|page:42|block:P42_TB00001|query:ābece gads|issueType:P

Latvijas Nacionālā bibliotēka. <http://www.lnb.lv/> Kopkatalogs. Pieejams šeit:
https://kopkatalogs.lv/F/?func=find-b-0&local_base=ln0

Raksts par mācību līdzekļu iegādi. Pieejams šeit:
<http://www.tiesibsargs.lv/sakumlapa/velreiz-par-macibu-lidzeklu-iegadi/> (skatīts 2016. gada maijā)

SUMMARY

The bachelor paper „The correlation between a text and an illustration in Latvian ABC books” depicts the period from 1683 – the first ABC book published and retained in Latvia – until today.

The author of the first Latvian illustrated ABC book is Gothard Friedrich Stender (1714–1796). He is the first who started the Latvian children literature with „Bildu Ābice” in 1787 with the author’s own illustrations and poetries. Thereby, Latvian children literature gained the additional dimension – it doesn’t only entertain and shorten time, but also initiates critical thinking and promotes educational and upbringing function.

G. F. Stender created the symbiosis of a text and an illustration. For the next two centuries no one did the same. The ABC books were created as follows:

- by adjusting purchased or publisher’s owned illustrations to an existing text (a prayer, the fragments of Bible and Catechism, elements of Latvian folklore and texts by authors);
- by adapting foreign, mainly German ABC books for Latvian children usage;
- by creating the illustrations specially for the text, but not for the whole book (the ABC books were made eclectically, different authors of illustrations);
- the ABC books promote a particular ideology, the drawings and the text is adjusted to the political situation.

Only in 20th century 20’s when Latvia is an independent country, ABC books are created by Latvian authors, a compiler works together with an artist to create a united image of a book.

1940 is the year when Latvia was included in USSR and books were exposed by ideology and censorship, although collaboration of authors wasn’t interrupted – ABC books have been created specially for Latvian children since then.

In the beginning of 50s the ABC books depicted Soviet idyll – exaggerated optimism was complemented with texts about diligence, the proletariat, amateurs, Little Octoberists and pioneers, Stalin is glorified as the leader of the nation.

In the end of 60s the ABC books are more unattached– the authors felt free to include folk songs, unpolitical children poems (by V. Plūdonis, Dz. Rinkule-Zemzare, L. Paegle) and joyful drawings.

The independence of Latvia restored in 1991 meant the chance to create the ABC books freely. Ideology isn’t praiseworthy, a pleasant product for customers should be created. The Ministry of Education and Science has approved the program of education, but schools are free to choose the teaching resources. There are many books of poems and tales lined up in alphabetical order, workbooks with writing and reading exercises for home schooling in bookshops.

In 2010 Latvian artist Indra Sproģe created “Joka pēc alfabēts”, a very colorful, structured word quiz, which became very popular and was supplemented by a song (sung by R. Kaupers) and a cartoon. Alphabet is now not only in a book, but captured in a cartoon and a song. A moving picture depicts unbelievable, but very logical sentences precisely. Latest technologies have destroyed the limits, now there are applications for learning alphabet by listening to the sounds and watching the moving pictures. A child is the creator of his learning process and a teacher isn't needed.

Mostly the quality and presence of the illustrations is determined by the economical circumstances, less – by political situation. The presentation and image of the books improved while the purchasing capacity was high. Political situation can set the plot of illustrations (especially during Soviet times when there were lots of Russian authors, drawings with a political content like pictures of tzar, Russian lifestyle etc.). Lots of Latvian authors were exposed to ideology, but it didn't determined the implementation of the illustration – accuracy, details, plasticity and movement, the added value of the peace of art. In their beginnings the ABC books were the only books for children, therefore their design depicts the trends of thinking, politics and ideology of that time, shows the capacity of book publishing, manufacturing, economical opportunities, level of education and the capacity of artists. Nowadays these books are still created with the added value – to be attractive children's books with lots of characters who participate from the first till the very last page or texts that interweave all the book.

During the research of the history of the Latvian ABC books, it is possible to track the development of the graphics art in Latvian children books.

Bakalaura darbs

„Ilustrācijas un teksta attiecības latviešu ābecēs”

izstrādāts Latvijas Kultūras akadēmijas Kultūras teorijas un vēstures katedrā

*Ar savu parakstu apliecinu, ka bakalaura darbs izstrādāts patstāvīgi;
izmantojot citu autoru darbos publicētus datus, definējumus un viedokļus, dotas
precīzes norādes (atsauces) uz to ieguves avotu; iesniegtā darba elektroniskā kopija
atbilst izdrukai.*

Autors: Santa Siliņa _____ . ____ . ____ . 2016.

Paraksts

Rekomendēju darbu aizstāvēšanai

Vadītājs: _____ . ____ . ____ . 2016.

Akadēmiskais amats, grāds, vārds, uzvārds

Paraksts

Recenzents: _____

Akadēmiskais amats, grāds, vārds, uzvārds

Darbs iesniegts ____ . ____ . 2016.

Studējošo servisa speciālists: _____

Vārds, uzvārds

Paraksts

Darbs aizstāvēts LKA bakalaura darbu gala pārbaudījumu komisijas sēdē

____ . ____ . 2016. prot.Nr. _____ Vērtējums _____

Komisijas sekretārs : _____

Vārds, uzvārds

Paraksts